

Universitetet
i Stavanger

DET HUMANISTISKE FAKULTET

MASTEROPPGAVE

Studieprogram: MHIMAS

Høstsemesteret, 2011

Åpen

Forfatter: Helle Katrine Giset

.....
(signatur forfatter)

Veileder: Jan Bjarne Bøe

Tittel på masteroppgaven:

Historiebruk i Geert Maks bok *Europa. En reise gjennom det 20. århundre.*

Engelsk tittel:

The use of history in Geert Maks book *In Europe. Travels through the twentieth century.*

Emneord:

Historiebruk, historiebevissthet, forestilling
og funksjon

Sidetall: 91

+ vedlegg/annet: 4

Oslo/Stavanger, 18. 11.2011
dato/år

*Til Anne Carine og Anne-Regine for muligheten,
og til Nina og Marit som dro meg gjennom de siste døgnene før levering*

Historiebruk i Geert Maks bok: *Europa. En reise gjennom det 20. århundret*

Innhold

Kapittel 1 Innledning.....	4
1. 1 Tema.....	4
1.2 Problemstilling og presisering.....	7
1.3 Avgrensning	8
1.4 Til lesningen.....	10
Kapittel 2 Om begrepet historiebruk.....	11
Kapittel 3 Maks metode	16
3.1 Formål	16
3.2 Fortellergrep.....	21
3.3 Kildeunivers	26
Kapittel 4 Maks reiserute	48
4.1 Perioder	48
4.2 Steder.....	52
4.3 Grenser og linjer.....	58
Kapittel 5 Maks motiv.....	69
Kapittel 6 Konklusjon	86
Litteratur.....	90
Nettadresser som refereres i teksten.....	91
Vedlegg 1: Innholdsfortegnelsen i Geert Maks bok <i>Europa</i>	92
Vedlegg 2: Eksempler på Europakart: Periode I Januar 1900-1914	93
Vedlegg 3: Eksempel på Europakart: Periode II Desember 1989-1999	94
Takk.....	95

Kapittel 1 Innledning

1. 1 Tema

Denne oppgaven har som emne nederlandereren Geert Maks bok *Europa*, eller på originalspråket, *In Europa*, og presist hvilken historiebruk som kommer til uttrykk i den.¹

I sin bok forteller Mak om en reise han selv har foretatt i nåtid, det vil si i året 1999, samtidig som han også formidler en ”reise” gjennom det 20. århundrets europeisk historie.

Boken er for det første et stykke formidling av historie, en historisk sakprosatext eller historisk dokumentar. For det andre er forfatteren ikke faghistoriker, men journalist, og derfor profesjonell formidler, ikke profesjonell historiker.

På under 700 sider formidler han både kontinentets store hendelser, hvordan enkeltmennesker erfarte dem og hva de gjorde med deres liv, og han tar opp historiske forhold han mener ikke har nådd offentligheten i tilstrekkelig grad. Mak deltar også selv aktivt i sin egen beretning gjennom å fortelle hva han ser og opplever underveis, og reflektere over både fortid, nåtid og fremtid.

I boken har Mak ordnet stoffet i 12 reiseruter gjennom 12 måneder i 1999. Samtidig dekker hver av disse reiserutene en periode i hundreåret. Disse reiserutene er rammet inn av en prolog og en epilog, som begge inkluderer et besøk i landsbyen Vásárosbéc i Ungarn.

Teksten ble imidlertid opprinnelig publisert i 1999 som ”reiseinntrykk” på førstesiden av avisen NCR Handelsblatt. De ble deretter gitt ut i bokform, for endelig å danne materiale til en TV-serie. Serien var resultat av et selvstendig 3-årig prosjekt, og kan derfor sees som en bearbeidelse av materialet mer enn som ”en filmatisering” av teksten.² Den gikk på NRK 2 i 2010, og er sendt i reprise flere ganger siden.³

Mak selv arbeider som journalist i NCR Handelsblatt. Han er også tilknyttet *De Groene Amsterdammer* og i nederlandsk radio, og han har jobbet som parlamentarisk assistent for Pacifistisch Socialistische Partij i 1980-åra.⁴ Forfatteren tilhører med andre ord en ”grønn” og pasifistisk gren av den politiske venstresiden i Nederland – et forhold som kanskje er kjent for

¹ I det følgende vil bokens tittel stå i kursiv, som regel kortversjonen av den norske tittelen. Begrepet eller kontinentet Europa står i normal skrift.

² På Maks hjemmeside har prosjektet *Europa* en egen fane – under sitt fulle navn, *In Europa*. TV serien har en egen nettside uavhengig av denne siden. Se <http://ineuropa.nl/> - lest 07. 07. 2011

³ Den fikk *Prix Europa* i 2009 - en pris som er stiftet på initiativ av Europarådet (Council of Europe) og European Cultural Foundation, og som går til en europeisk medieproduksjon. European Broadcasting Union (EBU/UER) står som dens beskytter. For mer informasjon om denne prisen, se http://www.prix-europa.de/en/background/profile_history/ - lest 14.10.2011

⁴ Se http://no.wikipedia.org/wiki/Geert_Mak - lest 07.07. 2011

hans hjemlige publikum, men som ikke fremkommer i *Europa*. Søkeordet *Geert Mak* på internett gir ellers et vell av informasjon om hans bakgrunn og meritter – og vitner om et aktivt liv i offentligheten. På *You Tube* kan foredragsholderen og debattanten følges, og for øvrig finnes linker som fører til artikler og intervjuer i mange ulike sammenhenger. Disse publikasjonene og aktivitetene er i tillegg ikke bare begrenset til hans eget hjemland, eller til eget språk. Mak har også en egen hjemmeside. Den holder seg riktignok stort sett til nederlandsk, men her finner den interesserte og språkmektige blant annet mer om hans biografi og en del annen informasjon knyttet til andre prosjekter han har.⁵

Mak har for øvrig utgitt bøker siden midten av 1980-tallet, men er mest kjent for historiefortellingene han skrev på 1990-tallet.⁶ De to første av disse bøkene handler begge om Amsterdam; på originalspråket henholdsvis *De engel van Amsterdam* og *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*. Disse er ikke oversatt til norsk, men direkte oversatt er titlene *Amsterdams engel* og *En kort historie om Amsterdam*. Deretter følger tre bøker som alle tematiserer det 20. århundre. Den første handler om hvordan den nederlandske landsbyen Jorwerd ble ”glemt av Gud” – *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Det er en fortelling om hvordan denne, som så mange europeiske landsbyer, forsvant i løpet av det 20. århundret. Heller ikke denne foreligger på norsk. I engelsk utgave bærer boken tittelen *The Death of a Village in Late Twentieth Century Europe*. Den neste boken handler om århundre sett med utgangspunkt både i forfatterens eget, farens og bestefarens liv. Originalens tittel er *De eeuw van mijn vader*. Heller ikke denne boken foreligger på norsk, men foreligger på engelsk – under tittelen *My father's Century*. Begge disse to temaene, landsbyens skjebne og fedrenes erfaringer, dukker opp i den siste i det som kan oppfattes som en ”triologi”, og som er forskningsobjektet i denne oppgaven. På originalspråket heter den *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*.

Etter utgivelsen av *Europa* har Mak utgitt nok en bok. Den heter *De brug* – i engelsk utgave *The Bridge*. Den handler om broen Galata i Istanbul, en bro som går mellom østsiden og vestsiden av byen.⁷ I *Europa* er Istanbul er ett av Maks eksempler fra historien på fungerende

⁵ Se <http://www.geertmak.nl/> - Lest 07.07. 2011

⁶ Maks nederlandske forlag, Atlas, oppgir flere titler fra hans hånd skrevet på 1980 tallet. Se forlagets nettside <http://www.uitgeverijatlas.nl> - Lest 07.07. 2011.

Som oftest er det imidlertid historiefortellingene utgitt på 1990 tallet det henvises til når forfatterskapet beskrives. Se for eksempel nettsiden for Dutch Foundation for Literature, <http://www.nlpvf.nl> der et søk på Geert Mak gir en oversikt over disse og titlene i engelsk språkdrakt. Lest 07.07. 2011.

⁷ For forfatterskapet sitt fikk Mak i 2008 *Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung*. Prisen er opprettet av Fristaten Sachsen i Tyskland, og har siden 1994 vært delt ut i forbindelse med den årlige bokmessen i Leipzig og i samarbeid med den tyske bokhandlerforeningen. Den første som fikk denne prisen var for øvrig en

multikulturelle og multietniske samfunn, og hvordan nasjonalisme i verste fall renser ut for å skape det etnisk og kulturelt ”rene”. Byen er derfor et speil for slike ambisjoner i Europa. For Mak representerer Istanbul også Europas grense mot den asiatiske/arabiske verden.

Som det skulle fremgå er Europa del av et større kretsløp, i en underholdningsindustri om man vil, godt eksemplifisert nettopp i hvordan den stadig er kommet nye innpakninger: først som avisartikler, så bok, så TV-serie – og i tillegg har prosjektet sendt Mak selv på omfattende foredragsturneer som er dokumentert på hans egen hjemmeside og ellers på nettet. *Europa* er derfor et produkt av, eller i det minste et biprodukt av massemedia.

I følge Maks nederlandske forlegger Atlas har boken *Europa* i Nederland alene solgt i 350.000 eksemplarer.⁸ I norsk utgave forelå den i 2008 på Cappelen Damm forlag under tittelen *Europa. En reise i det 20. århundre*.

Det er derfor åpenbart at han gjør noe med stoffet som har gjennomslagskraft og stoffet hans vekker interesse og engasjerer – eller som har en form har gjennomslagskraft. I det lyset er prosjektet et stykke historieformidling som kan være en utfordring for historiefaget – den forstand at han *når ut*. Gitt det ofte faginterne språket historieforskning formidles i, og kanskje også problemstillingene og de faginterne rammene historikere befinner seg innenfor, er det da også hevdet at historikere som vil publisere, befinner seg i en konkurransesituasjon. (Karlsson, 20) Som historikeren Knut Kjeldstadli formulerer det: ”Historikere har kritisert dokumentarforfatterne, nok litt fordi de siste er ”tjuver på samme marked”, og i blant påvist feil og mistolkninger.” (Kjeldstadli, 293-4) Fra et historiefaglig ståsted kan en tekst som Maks derfor vekke mistanke: Andre hensyn kan være i omløp enn *sannhet*. Det gjør det ikke bedre at boken er et produkt som kommer fra institusjonen *massemedia*. Dette er en sentral institusjon for historieproduksjon som i følge Ola Svein Stugu har underholdning og opplevelse, ikke informasjon og opplysning, som sentrale funksjoner. (Stugu, 124-25, 134)⁹ Journalistikkens opplysningsoppdrag kan i en slik sammenheng mistenkes å vike for kommersielle interesser hvis primære mål er å tjene penger – selv om produktet informerer og/eller underholder. Som Stugu formulerer det: Andre hensyn enn faktisitet kan være i

annen reisende journalist, nemlig Ryszard Kapuscinski fra Polen. Den går til en forfatter som har bidratt til å øke gjensidige forståelse i Europa – og da spesielt mellom Mellom- og Øst-Europa
Se http://www.boersenverein.de/de/158446/Preise/176411?_nav= og
http://de.wikipedia.org/wiki/Leipziger_Buchpreis_zur_Europ%C3%A4ischen_Verst%C3%A4ndigung
– begge lest 07. 07.2011.

⁸ Se http://www.nlpvf.nl/basic/auteur1.php?Author_ID=3 - lest 07. 07. 2011.

⁹ Stugu oppgir tre andre sentrale institusjonene for historieproduksjon, akademien, skolevesenet og museene, og to andre funksjoner: Opplysning i vid forstand, verdibasert oppdragelse. (Stugu 124, 125)

omløp – det vil si at fremstillingen er innrettet etter brukerens behov for spenning og opplevelse og behov for fantasistimulans. (Stugu, 139-140)

Samtidig kan noe av forklaringen på suksessen ligge i at Mak både tar perspektivet til mennesker i maktens sentrum og de beslutningsprosesser de fatter som folk underlegges om de vil eller ikke, og supplerer fagfolks kunnskaper og samtidig gir rom for vanlige menneskers opplevelse og erfaring: Hvordan de har håndtert eller ikke håndtert krevende situasjoner historien har satt dem inn i. Kort sagt, og som jeg skal gi eksempler på i det følgende, den lille historien inngår i den store og den store i den lille.

Kanskje handler dette igjen om *fortellingens* magi, en formidlingsform som vekker andre strenger enn det analytiske og teoretisk begrunnede historiefaglig fremstilling kan gi.

1.2 Problemstilling og presisering

Overordnet ser jeg på *hvilken historiebruk* som kommer til uttrykk i Maks bok *Europa. En reise i det 20. århundre*. Siktemålet er imidlertid ikke å vurdere om han skriver ”godt” om historien eller hvordan hans tekst står seg litterært i forhold til andre tilsvarende tekster, eller foreta en undersøkelse av Maks kommunikasjonsstrategi. Å skille litterære og retoriske grep fra hva som fortelles er riktignok teoretisk mer enn faktisk enkelt å gjennomføre. Ethvert bilde, eller metafor, er litterært i den forstand at det gir et bilde av virkeligheten – det er ikke virkeligheten som sådan – men et produkt av fortellerens tolkning. Som jeg kommer tilbake til i kapittel 2 *Om begrepet historiebruk*, henger en tolkning av fortiden i sammen med tolkernes *historiebevissthet*, det vil si *fortelleren Mak* sin oppfatning av sammenhengen mellom fortid, nåtid og fremtid. Samtidig er det journalistiske oppdraget til stede i teksten: Mak er på oppdrag for sin avis. Han fremstår i denne rollen som reporter – og derfor kanskje som mer objektiv enn han i virkeligheten er. Jeg ønsker allikevel å se måten Mak forteller på primært i sammenheng med hans historiebruk - ikke om det kvalitativt er ”gode” eller ”dårlige” metaforer han tar i bruk, eller hvordan hans fortellergrep som jeg viser til, fungerer kommunikativt i formidling.

For å finne svar på hvilken historiebruk som kommer til uttrykk, har jeg presisert spørsmålet i tre delspørsmål: For det første spør jeg hvordan gjør han det - *hvilken historiebevissthet* er det som ligger til grunn for bruken hans. For det andre spør jeg *hvilken forestilling om Europa* han bygger gjennom beretningen. For det tredje spør jeg *hvilken funksjon historiebruken* har.

Maks historiebevissthet, forestillingen han har om Europa og den funksjonen historiebruken hans har løper gjennom hele teksten.

Jeg har valgt å tilnærme meg dette gjennom å se nærmere på metoden – det vil si hvordan han gjør det. Videre ser jeg nærmere på reiseruten, - det vil si hvordan han risser opp Europa gjennom den veien han går. Endelig ser jeg nærmere på motivet – hvorfor han gjør det han gjør.

Når det gjelder disponering av oppgaven gir jeg først en redegjørelse for begrepet historiebruk i kapittel 2 som et grunnlag for undersøkelsen av Maks historiebruk.

I kapittel 3 ser jeg på metoden hans ved å undersøke på formål i underkapittel 3.1, fortellergrep i underkapittel 3.2, og kildeunivers i underkapittel 3.3. Dette dreier seg ikke om hvorvidt Maks metode er legitim eller gyldig i forhold til spørsmål han stiller, men hvordan han griper an den utfordringen han gir seg selv når han skal ”reisebeskrive” århundret.

I kapittel 4 ser jeg på reiseruten ved å undersøke periodene han deler århundret i, i underkapittel 4.1, stedene han besøker - også mentalt - i underkapittel 4.2, og grenser og linjer han trekker opp for kontinentet – her også mentalt - i underkapittel 4.3. Dette dreier seg ikke om hvorvidt Mak er en god reiseguide eller ikke, men om hvordan ”kartet” han risser over Europa skaper et bilde av kontinentet - både som et geografisk og et mentalt begrep.

I kapittel 5 ser jeg på motivet for reisebeskrivelsen ved vekselvis å undersøke prolog og epilog, og foreta noen avstikkere inn i selve reiseberetningen parallelt.

I konklusjonen i kapittel 6 redegjør jeg hva jeg har funnet: historiebruk i Maks bok er nært knyttet til Europa i betydningen Den europeiske union og dens fremtid: Historien om og minnene fra det katastrofale 20. århundret vil underbygge unionen som fredsbevarer i Europa, men det fordrer at historien huskes slik den faktisk var og at minnene deles – på tvers av nasjonale grenser -, og at et politiske, ikke bare et økonomiske, fellesskap må få mulighet til å vokse frem.

1.3 Avgrensning

Det empiriske grunnlaget i denne oppgaven er Maks bok. Det er derfor historiebruk i en bestemt, avgrenset kontekst jeg setter søkelyset på. Jeg sammenligner derfor ikke Maks historiebruk med historiebruk i andre tekster med lignende tematikk eller fortellergrep.

I undersøkelsen har jeg valgt å forholde meg til hele teksten i Maks bok. I stedet kunne jeg for eksempel ha konsentrert meg om kun noen av temaene Mak er opptatt av, eller valgt én

periode eller ett kapittel i Maks bok som utgangspunkt for en drøftelse av hvilken historiebruk som kommer til uttrykk, eller jeg kunne valgt ett begrep som jeg så drøftet i en historisk kontekst.

Selv om hele boken er min kilde, er noen deler vektet mer enn andre, og de eksemplene jeg gir er kun noen eksempler på bruk, ikke *alle* eksemplene jeg har funnet, eller som kan finnes i boken. Jeg har videre valgt å presentere og diskutere Maks historiebruk fortløpende, og å konkludere i et eget kapittel tilslutt.

Under arbeidet med oppgaven har jeg latt meg inspirere av Arne Melbergs bok *Å reise og skrive* og av bøkene til Jo Bech-Karlsen og Thore Roksvoll om journalistiske tekster, henholdsvis *Journalistspråket* og *Retorikk for journalister*. Disse har gjort meg oppmerksom på problemstillinger relatert til kommunikasjonen – det historikere kanskje ville kalle utfordringer knyttet til formidling av den kunnskapen forskningsprosessen har avgitt. For journalister synes stoff og formidling i større grad å flettes sammen. Når det gjelder kommunikasjon, har også innledningskapitlet i Jens E. Kjeldsens bok *Retorikk i vår tid* vært opplysende.

I oppgaven for øvrig har jeg forholdt meg til noen utvalgte innføringsbøker som omhandler historie, historiefag og historiebruk. Disse er oppgitt i litteraturlisten.

1.4 Til lesningen

I det følgende vil bokens tittel stå i kursiv, som regel som kortversjonen av den norske tittelen: *Europa*. De gangene jeg refererer til den engelske tittelen, står den oppført slik: *In Europe*. Den nederlandske tittelen oppgis slik: *In Europa*.

Begrepet eller kontinentet Europa står i normal skrift.

Referansen til hvor i boken jeg henter eksempler fra oppgis slik;

periode I Januar 1900-1918, kapittelsted 1 *Amsterdam*,

eller slik;

kapittelsted 1 *Amsterdam* i periode I Januar 1900-1918.

Når flere kapittelsteder i samme periode nevnes etter hverandre, eller det i sammenhengen fremgår hvilken periode det dreier seg om, brukes kun kapittelsted, slik;

kapittelsted 1 *Amsterdam*.

Når det gjelder henvisning til bestemte sider i teksten, vil det primært dreie seg om henvisninger til den norske oversettelsen og stå oppført slik: (Mak 1, 19) hvor i dette tilfellet tallet 19 viser til sidetallet sitatet eller teksteksemplet er hentet fra.

Er det snakk om den engelske oversettelsen, er sidehenvisningen oppført slik: (Mak 2, 3) og hvor i dette tilfellet tallet 3 viser til sidetallet sitatet eller eksemplet er hentet fra.

Når begrepet EEC/Fellesmarkedet brukes, siktes det til European Economic Union eller Common Market som ble dannet i Roma i 1957. Etter første gangs bruk av begrepet EEC/Fellesmarkedet, står kun forkortelsen EEC. Når begrepet EU/Den europeiske union brukes, siktes det til European Union som ble dannet i 1991 som følge av Maastricht-traktaten.¹⁰ Etter første gangs bruk av dette begrepet EU/Den europeiske union, står kun forkortelsen EU.

Innholdsfortegnelsen i den norske utgaven og to eksempler på Maks kart, ligger vedlagt i vedleggene 1-3.

¹⁰ Se http://snl/Den_europeiske_union - lest 15.11.2011

Kapittel 2 Om begrepet historiebruk

I Ola Stein Stugus ord dreier ikke studiet av *historiebruk* seg om fortiden i seg selv, men om ”korleis historia har vore tolka og brukt i ulike samanhengar.” (Stugu, 11) Historiebruk er bestemt av forhold i nåtiden, og behøver ikke ha rot i faktisk fortid, men kan også handle om fiksjoner og forestillinger om ”hvordan det engang var”. Begrepet er derfor knyttet til *levende* historie, og til fortellinger som oppleves aktuelle og meningsfulle, ikke nødvendigvis historiefaglig ”korrekte” fremstillinger av fortiden. Spørsmålet er ikke hva, hvordan og hvorfor noe fant sted i fortiden, men hvordan fortiden gjenfortelles, og hvorfor den fungerer i en samtid. Jan Bjarne Bøe definerer fagfeltet slik:

I motsetning til den vekt som vanlig historie legger på historisk substans – historiens innhold så å si – ligger historiebruk på et metaplan. Det er ikke histories innhold som står i fokus, men bruken av dette innholdet; det er ikke de fortidige oppfatningene som drøftes, men oppfatningen av oppfatningene. Det er kort sagt tenkning om tenkningen som er det sentrale. Når dette er det sentrale i historiebruk, medfører det at utgangspunktet for studiet ligger mer i nåtiden enn i fortiden; det er nåtidens bruk av fortiden som har interesse.

Å lese fortiden inngår derfor i en utvidet lesekompetanse. (Bøe, 9)

Et studie av historiebruk involverer derfor en lesekompetanse i den forstand at det dreier seg om å forstå hvordan sporene av fortiden slik de foreligger i tekster, i kulturlandskap, i ritualer og væremåter, gir mening i en samtid. Fortidsfortellingen kan derfor også formidles i bilder eller ”betong”, på film og ved hjelp av fotografier og andre kunstuttrykk, eller inngå i monument og minnesmerker, i utstillinger i museum og på bibliotek. Den kan også opptre i butikkvinduer, eller på velkomstplakater på et partikontor, og dukke opp som spor og rester i tradisjoner, væremåter eller måter det snakkes på. Derfor finner historiebruk sted mange andre steder enn i klasserom og universitetsauditorium.

Bøe utlegger historiebruk en erkjennelsesprosess mellom det undersøkende subjektet og det undersøkte objekt - den fortidige virkeligheten. Det dreier seg altså ikke om riktig eller gal fortidsfortelling. (Op cit, 21) Den eneste definitivt gale historiebruk, er løgn og forfalskninger, altså *misbruk av historien*. (Ibid)

Historiebruk ligger, og *for det første*, nedfelt i *kulturen*, i hvordan det implisitt eller eksplisitt refereres til fortiden i nåtid, i de *fortolkningene* av fortiden et samfunn anvender seg av.

Fortolkningene inngår i det som kalles kulturers *erfaringsrom* og *forventingshorisont* – de forestillingene eller bildene som ligger til grunn for hvordan det fortelles og hva som fortelles. (Bøe, 18) Dette er det samme som begrepet *før-forståelse* i hermeneutikken, et slags ”alfabet”

som ligger til grunn for at forståelse eller mening kan oppstå. *Perspektiv* er et annet ord som brukes for dette.

I historiefaget har innsikt i betydningen av dette ”alfabetet” ført til en økt oppmerksomhet på forholdet mellom forskerens forståelse - perspektiv - og tolkningen av kildene. Et krav i faget er også at forskeren må tydeliggjøre sitt menneske- og samfunnssyn. (Jensen, 139, 140) ¹¹ Videre betyr dette en anerkjennelse av at fortiden ikke foreligger som ”hard facts”, og at den befolkes av mennesker som tenkte, følte og mente på måter vi ikke umiddelbart fatter i dag. Enhver historisk kunnskap er derfor basert på sosiokulturelle og individuelle forhold *i samtiden* – det som kalles *kontekst*. (Kjeldstadli, 125 ff) Et ”grensesnitt” til historiebruk ligger i at historieforskere *også* bruker fortiden, men at de forventes å være seg bevisst at det er en tolkning de presenterer, en konstruksjon, basert på et bestemt perspektiv.

Dette fører over til det forhold at historiebruk *for det andre* er påvirket av det som er gitt betegnelsen *historiebevissthet*. Det viser til at mennesket lever i tiden – at det er et historisk vesen – og at det derfor bærer historien med seg: Mennesket produserer og reproducerer historie kontinuerlig gjennom de forestillingene og fortellingene om fortiden som settes i omløp. En annen måte dette er formulert på er å si at mennesket både er historieskapt og historieskapende, det produserer og reproducerer fortid gjennom sin *historiebruk*. (Jensen, 202 ff, Kjeldstadli 125)

Forestillinger og fortellinger om fortiden, minner og erindringer, er derfor tolkninger av fortiden, konstruksjoner av det som har skjedd.

Tyskeren Karl Ernst Jeismanns definisjon av begrepet historiebevissthet blir ofte referert, nemlig at den viser til *den indre sammenhengen mellom tolkning av fortiden, forståelse av nåtida og perspektiv på fremtiden*. (Eikeland, 3) Begrepet er presisert av Jeismanns kollega Jörn Rüsen som oppfatter historiebevissthet som de mentale prosessene som bearbeider fortiden på en måte som gjør det mulig å håndtere nåtid og fremtid. (Ibid)

Minneterapeutiske fortellinger er en formulering som kan brukes for den fortellingen mennesker forteller om seg selv og sitt liv for å skape en sammenheng mellom fortid, nåtid og fremtid. Menneskelivet får karakter av fortelling som strukturer tilværelsen som er i samsvar med den sosiale og historiske sammenhengen mennesket står i. Derfor er de også konstruksjoner av fortiden, filtrerte erindringer. Den tilsvarende prosessen på kollektivt nivå tar form av en *minnepolitikk*, i hvordan fortiden holdes levende i det offentlige rommet, i hva

¹¹ Jf ”Det avgjørende er, at det erkennende subjekt [e.g. historikeren] dermed ikke alene – som i den positivistiske tradisjon – ses som en feilkilde i forskningsprosessen, men tillige som den egentlige kilde til den erkendelse der er lødig og pålidelig, fordi den lader seg begrunne i empirisk datamateriale. (Jensen 140)

som minnes, hva som glemmes, og hva som fortrennes. *Identitetspolitikk* er et annet begrep som brukes for det samme. (Stugu, 14)

Her skiller historiefag og historiebruk lag – i den forstand at historiefaget må gjøre rede for sin fremstilling av fortiden gjennom kildekritikk og dokumentasjon. Samtidig er historiefaget også innvevd den konteksten den er en del av: Faget inngår også i produksjon og reproduksjon av historie.

Historiebevissthet er også presisert med begreper som erindring, tradisjon, narrativitet, kulturarv, identitet og forestilt fellesskap. (Bøe 1, 22) Den siste presiseringen, begrepet *forestilt fellesskap*, er opprinnelig brukt av Benedict Anderson i forbindelse med hans analyse av nasjonalisme. Begrepet viser til hvordan opplevelse av å tilhøre et fellesskap ikke er avhengig av å kjenne alle som inngår i fellesskapet personlig, men av de forestillingene om fellesskapet en deler med de andre som inngår i det. De delte forestillingene gir medlemmene en opplevelse av ”medlemskap” til et ”vi”, og disse forestillingene oppleves innlysende og forpliktende for dem som inngår i fellesskapet. Parallelt og i negativ forstand kan forestilte fellesskap underbygges av fortidsfortellinger som fortrenger viktige erfaringer, eller som opprettholder tradisjoner som ekskluderer erfaringer som går på tvers av eller som endrer ”det forestilte”. (Stugu, 37) Historiebevissthet har derfor også et aspekt av *makt*. Bernhard Eric Jensen skriver om dette:

Når historiebevidsthed brukes i sammenheng med identitet og legitimering, vil det ofte dreie seg om udøvelse af makt. Der føres erindrings- og identitetspolitikk i forsøget på at få mennesker til at identificere sig med og dermed føle loyalitet over for bestemte grupper og institusjoner. Det kan dog også gå den anden vej rundt, nemlig at mennesker bruger deres historiebevissthed til at kritisere og relativere den foreliggende sociale orden og skitsere et alternativ til den. Det afgørende er å pege på, at både en legitimerende og en de-legitimerende bruk af historie er en form for magtudøvelse – de søger blot at tjene forskellige grupper og interesser. (Jensen, 69)

Gjennom en undersøkelse av historiebruk økes derfor kunnskapen om hvilke verdier, normer og maktforhold som setter dagsorden for et samfunn i en gitt samtid – i hvordan politiske og sosiale livsformer legitimeres og videreføres. (Eikeland, 6)

Å bli klar over den historiebevissthet som ligger til grunn for en bestemt historiebruk, er sentralt innen *historiedidaktikken* slik den er utformet spesielt i Tyskland og Danmark fra 1970-tallet av. Tanken som ligger til grunn er at gjennom arbeid med livshistorier og selvstendig tenkning basert på rasjonell refleksjon rundt fortidsfortellinger, økes innsikten i egen og fellesskapets historie – det vil si i fortolkningen av fortiden – og hvordan den

bestemmer ens nåtidssituasjon. (Eikeland, 5, 6) Siktemålet er å utvikle historiebevisstheten gjennom refleksjon knyttet til det forhold at mennesket, i Stugus ord, ”skjønner at det er skapt av historiske prosesser, men òg at det har evner og kapasitet til å påvirke egen situasjon og skape historie sjølv.” (Stugu, 19) Dette samsvarer også med oppfattelsen nevnt over om at mennesket både er et historieskapt og historieskapende vesen– det både reproducerer og produserer historie.

En reflektert historiebevissthet en oppøving av erindringsferdighet, en ”fortellerkompetanse” som gjerne kalles narrativ kompetanse. Det vil si en evne til å oppleve, erfare og tolke fortiden som så spiller over på evnen til å kunne orientere seg videre i livet. (Eikeland, 5) Det er i denne sammenhengen det å tenke over tenkningen kommer til anvendelse. Fortiden, eller presist fortellingen om fortiden, blir på den måten en kunnskapsbase og en verktøykasse til hjelp i håndteringen av nåtid og fremtid. Historie kan derfor være en handlingsressurs, et ”forråds-kammer av gjorte erfaringer” som Jensen formulerer det. (Jensen, 67)

I tillegg til å ha et pedagogisk fokus, er historiedidaktikk en vitenskap om historisk læring – enten læringen skjer i klasserommet eller i hverdagslivet for øvrig. (Eikeland, 2)

Endelig katalogiseres historiebruk på ulike måter – og da gjerne knyttet til den *funksjonen* bruken har.

En katalog som ofte nevnes er den svenske historiker Klas-Göran Karlssons. Ola Stein Stugu oppsummerer den slik:

der er vitenskapleg historiebruk berre ein av ei rekkje kategoriar. Ein viktig kategori er det han kallar den eksistensielle, som spring ut frå individ eller grupper sine behov for å minnast eller gløyme, og for å orientere seg i et uroleg omverd. Karlsson skil og ut ei gruppe historiebrukstypar som han kallar moralske, ideologiske og politisk/pedagogiske, og som har det sams at medvitene aktørar ønskjer å bruke historia instrumentelt og oppsedande, til indoktrinering så vel som opplysning og politisk frigjering. Ein eigen kategori som og er instrumentell, men utan eksplisitt normativt formål, er den kommersielle. (Stugu, 13)

Disse kategoriene er ikke gjensidig utelukkende, skriver Stugu videre, og derfor kan en historiebruk som er *eksistensiell* for noen, være *instrumentell* for andre: Den siste vil si at historien brukes bevisst og retorisk for å overbevise eller overtale andre. (Ibid) Med mindre det dreier seg om propaganda kombinert med tvang og terror – slik tilfellet gjerne er når diktaturer bruker historie – fungerer imidlertid ikke instrumentell historiebruk uten at den har ”eit jordmonn å spire i” som Stugu, med en metafor fra Jens Arup Seip, beskriver det. (Op cit, 14)

Som en oppsummering: Begrepet historiebruk viser til hvordan fortiden brukes i en nåtidskontekst. Fokus er derfor ikke om historiebruken er ”riktig”, altså om den gir en historiefaglig korrekt fremstilling av fortiden, men av hvilket bilde av eller forestilling om fortiden som skapes gjennom bruken. I den grad en bestemt historiebruk har en eksistensiell funksjon, kan den også brukes til noe – den kan også være instrumentell.

Kapittel 3 Maks metode

3.1 Formål

I prologen i *Europa* redegjør Mak for formålet han har med reisen gjennom det 20. århundre og i 1999. Han skriver her:

Det var *en slags sluttbefaring*: Hvordan tok kontinentets seg ut ved slutten av det 20. århundre? Samtidig var det *en historisk reise*. Så langt det lot seg gjøre fulgte jeg historiens gang, på leting etter spor som var blitt tilbake. Og jeg hadde faktisk funnet de tause vitnene, flere dusin av dem: en overgrodd grop ved Somme, en sønderskutt dørpost i Oranienburger Strasse i Berlin, en snødekt skog utenfor Vilnius, et avisarkiv i München, en høyde bak Barcelona, en liten rød og hvit sandal i Auschwitz. Den hadde dessuten *noe med meg å gjøre*, denne reisen. Jeg ville ut, krysse grenser, lære hva det rommet, dette tåkete begrepet ”Europa”. (Mak 1, 11) (Mine uthevinger)

Det dreier seg derfor både om en sluttbefaring av et århundre, om en historisk reise og om forfatteren selv, formulert som et ønske om å krysse grenser, lære hva det tåkete begrepet ”Europa” rommer.

Når det gjelder det første, sluttbefaringen, ville kanskje begrepet *reportasje* være mer i tråd med journalistisk sjanger. *For sluttbefaring* er jo ikke et ord som brukes i avishus. Det er mer knyttet til byggebransjen: Når et bygg er ferdig, befarer byggherre (det vil si oppdragsgiver) og byggeleder (det vil si den som har hatt ansvar for å utføre oppdraget) sammen det ferdige bygget for å se om det er i henhold til bestillingen. Selv om den ene skal stå til ansvar for hva den andre har bestilt, er begge parter involvert, om enn med hver sin rolle. Maks ”bygg” er oppfattet metaforisk og noe annet enn et vanlig bygg, naturligvis: Det er et århundre. Det er neppe mulig å finne en *bestilling* eller en *bestiller*. Samtidig antyder ordet sluttbefaring at Mak ser seg selv om en aktiv deltaker i prosessen.

Bestillingen er kanskje bestemte visjoner Mak forestilte seg fantes ved århundreskriftet for århundret som skulle komme.

I prologen oppgir han riktignok ikke en slik visjon. Men i periode I Januar 1900-1918, kapittelsted 1 *Amsterdam* forteller Mak om en faktisk visjon som fantes ved århundreskriftet. Den kommer under et besøk han foretar før avreise til en 100 år gammel nederlender, Goes van Naters. Naters, forteller Mak, er kjent som den ”røde junker”, og som et fremtredende medlem av det nederlandske sosialdemokratiske partiet. (Mak 1, 20) Naters minnes det århundret som er gått, og trekker frem en science-fiction-bok utgitt i 1890, Edward Bellamys

In heet Jahr 2000. Bellamys bok er en beretning om et nesten paradisiske Europa anno år 2000 - der "natten er opphevet" grunnet det elektriske lyset, og folk er fri fra jordisk strev.

(Mak 1, 21)

Når Mak etter endt "reise" skriver sin epilog nevner han flere av Bellamys visjoner. Mak oppgir dem på følgende måte: "Arbeidsspørsmål. Løst i år 2000." "Bankierer, overflødige i den nye ordningen." "Dickens, den mest verdsette forfatterne i år 2000." "Fengsler, blitt overflødige." "Musikk, offentlige fremførelser overført telefonisk." "Krig, finnes ikke lenger i år 2000." Om Europa: "De store landene i Europa, samt Australia, Mexico og deler av Sør-Amerika, er produksjonsrettet som De forente stater, som var det første. Disse fredsommelige folkenes relasjoner er sikret ved et løst statsforbund som strekker seg over hele verden." (Mak 1, 725)

I åpningen av kapittelsted 2 *Paris* som ligger i samme periode som kapittelsted 1 *Amsterdam*, forteller Mak om en annen visjon. Her skriver han nemlig at det nye århundret ble sett på som en *kvinne* – "det var alle enige om i 1900". (Mak 1, 22) Som det første eksempel på dette, viser han til katalogen for verdensutstillingen i Paris arrangert samme år og til utformingen av inngangspartiet til utstillingen. Begge var illustrert med en kvinneskikkelse. Det neste står i samme avsnitt og er knyttet til hvordan Frankrikets president Émile Loubet i verdensutstillingens åpningstale omtalte det nye århundrets dyder som rettferdighet og menneskelig mildhet. Det tredje eksemplet, også i samme avsnitt, forteller at Loubets handelsminister ventet seg enda mer av det gode, nemlig saktmodighet og solidaritet". (Mak 1, 22)

I kapittelsted 4 *Berlin* møter vi ord som minner om de franske ledernes, men som kanskje sammenfaller mer med Maks egne håp. Ordene er plassert i et kapittel der Mak beskriver tysk *militær* ambisjon og *antisemittiske* tendens i begynnelsen av århundret. Med referanse til Václav Havel, skriver han her:

"Fred, solidaritet og samarbeid er kun mulig mellom folk og land som vet hvem de er, skrev den tsjekkiske presidenten Václav Havel en mannsalder senere (enn den siste konserten ble holdt i den jødiske synagogen i Berlin i 1940, *min anmerkning*). Dermed ga han uttrykk for en dyp historisk sannhet. "Hvis jeg ikke vet hvem jeg er, hvem jeg vil være, hva jeg vil oppnå, hvor jeg begynner og hvor jeg slutter, da vil mine relasjoner til mennesker omkring meg og til verden uunngåelig være spente, preget av mistenksomhet og belemret med et mindreverdigets-kompleks som kanskje gjemmer seg bak svulstig bravur."

Det gjelder for mennesker, men også for relasjoner stater imellom, og det gjelder så avgjort for situasjoner hvor staters og menneskers svakheter er mer eller mindre sammenfallende.

(Mak 1, 56)

Historikerens prosjekt er ikke en sluttbefaring, men, for å bli i byggebransjen, å spore opp det som måtte ha inngått i ”*byggeprosessen*” – spor som var blitt tilbake, som Mak formulerer det i sitatet referert til over. Det dreier seg om det som faghistorikere kanskje ville kalle *arbeid med kildene* – det vil si finne, finne, tolke og vurdere kildene med utgangspunkt i en problemstilling og på basis av perspektiv og/eller en teori. Som redegjort for i innledningen ligger grensesnitt til historiebruk ligger i at forskere også bruker fortiden, men at de forventes å være seg bevisst at det er en tolkning de presenterer, en konstruksjon, basert på et bestemt perspektiv.

Ut over at Mak er nederlander, på oppdrag for en avis, vet den som følger boken som bok, altså som en tekst som leses fra begynnelse til slutt, fremkommer ikke Maks perspektiv eksplisitt før epilogen er lest. Sitatet der han henviser til Havel gir, etter min mening, riktignok en antydning om en visjon han bærer selv. Videre er det mulig allerede fra prologen å fornemme et gjennomgangstema, en ledetråd som Mak bruker når han leter etter historiens spor, nemlig *krig*: Det dreier seg om første og andre verdenskrig, om den spanske borgerkrigen, den kalde krigen, om lokale kriger (som ETAs krig mot Spania, IRAs krig mot Storbritannia) og endelig om krigen på Balkan på tampen av århundret. Om krigen på Balkan skriver Mak blant annet dette:

De jugoslaviske krigene utgjorde en bitter slutt på det 20. århundre. De hørte til århundret, de var i mange henseender et produkt av det. Det habsburgske og det osmanske rikes sammenbrudd, den grove delingen – ”som en kake” – av Mellom-Europa og Balkan i konferansesalen i Versailles og Trianon, de kroatisk nazistenes massakre av den serbiske befolkningen og de utallige andre uoppgjorte regningene fra første halvdel av det 20. århundre. Regimene til Slobodan Milošević, Franjo Tudman og de andre nasjonalistiske lederne viste trekk som i årtier hadde vært vant kost i Øst-Europa og på Balkan. De var antidemokratiske og antiliberaler – en arv fra nesten et halvt århundre med kommunisme -, de var innstilt på etnisk renhet – et legat fra nasjonalsosialismen – og de var sterkt nasjonalistiske og antivestlige, en levning fra de panslaviske bevegelsene fra før første verdenskrig. (Mak 1, 692)

Avsnittet er belysende for en utviklingslinje Mak trekker gjennom det 20. århundre. Den går fra sammenbruddet av de store imperiene i Europa til kamp om makt og hva den nye makten skulle bygge på. Nasjonalisme og det vestlige settes opp mot hverandre; nasjonalisme og kommunisme sidestilles og settes i opposisjon til demokrati og liberalisme. *Omdreinings-*

punktet er først og fremst *den store europeiske krigen*, som for Mak omfatter *både* første og andre verdenskrig, og hva det gjør med Europa.

At det dreier seg om begge fremkommer i forbindelse med Maks gjengivelse av det politiske spillet i forkant av utbruddet av 1. verdenskrig i periode II Februar 1914-1918, kapittelsted 6 *Wien*. Han skriver her at få dager etter Storbritannias krigserklæring 5. august 1914 var ”alle brytere vridd om”. Alt er klart for den store europeiske krigen, fra 1914 til 1945.” (Mak 1, 86) Fire kapitler lenger frem, i kapittelsted 10 *Versailles*, skriver han, ikke kontroversielt, at i fredsforhandlingene i kjølvannet av 1. verdenskrig ”ble skyld gjort opp, linjer trukket, nasjoner dannet, minoriteter skapt og ånder som skulle dominere Europa resten av århundret ble sluppet løs”. (Mak 1, 124) Den engelske oversettelsen er for øvrig ikke like nøytral som den norske når det kommer til ordet *ånd*. For i den står det rett og slett ”demons”. (Mak 2, 127) At det skulle dreie seg om noe annet enn onde ånder, synes utelukket. Dette står godt til Maks bok: Han er ikke så opptatt av ånd, som av *reell ondskap*, og beskriver det med konkrete eksempler fra historien.

Endelig er *mennesket* Mak på reise fordi prosjektet har noe med ham selv å gjøre; han vil ut, krysse grenser, lære hva det rommer, ”dette tåkete begrepet Europa”, som han skriver i sitatet gjengitt over. Denne koblingen mellom Mak selv og prosjektet knytter selverkjennelse til en begrepsliggjøring av sammenhengen Mak selv står i. Det er derfor ikke en indre reise han legger ut på, men en reise ut i et ”rom”.

Denne siden ved reisen gir en viss assosiasjon til *dannelsesreisen*. I sin klassiske form var reisen et ledd i overklassens utdanning i Europa. Tanken bak var at møtet med det fremmede ville være befordrende for utviklingen av hvert menneskes unike personlighet.¹² Metaforen ”livet er en reise” bygger på noe av den samme tankegangen. Reisen er her et bilde på strekningen mellom fødsel og død - på livsreisen - og hvordan den er preget av veier og omveier som potensielt (ut)danner den reisende. Den reisende bærer likefullt med seg et mentalt ”kart” spekket med kulturelt og sosialt betingede symboler og tegn som kartlegger reiseopplevelsene for den reisende. Arne Melberg gir dette navnet ”mapping” og definerer det som reiseberetterens strategi i forhold til den virkelighet han/hun møter, en aktivitet han ligner med å skape metaforer for å gjøre virkeligheten begripelig og håndterlig. (Melberg, 27) Det faller utenfor oppgaven å forfølge Melbergs analyse av strategier i reiselitteraturen. Her kun at mapping, eller kartlegging, det Nietzsche kalte perspektivisk kunnskap for å nærme seg virkeligheten. (Ibid)

¹² Se for eksempel <http://no.wikipedia.org/wiki/Dannelsesreisen> - lest 18.11.2011

Den dannelsesreisen måtte gi komme som følge av en tolkning basert på perspektivet den reisende hadde med seg i utgangspunktet. Utfordringen ligger derfor i møte med andre, i møte med det fremmede – at det faktisk er et møte og ikke kun en (gjen)speiling av det kartet en bærer med seg. Melbergs ord for dette er *interaksjon*, ”et spill mellom jeget og den Andre som forutsetter at de ikke bare er det ukjente som er ukjent, men som demonstrerer ukjente og avvikende side hos den reisende som forteller også. (Op cit 29)

Når det gjelder Mak er det ”rommet” han reiser ut i kontinentet han selv bor på og dette kontinentets historie – altså sett i tid. Var det et forskningsprosjekt, ville kanskje prosjektet hans kalles et *feltarbeid*. Jeg skal komme tilbake til Maks kart i neste kapittel, kapittel 4. I denne sammenhengen peker jeg kun på at feltet, eller rommet, ikke forekommer å være ”ukjent land” for ham eller vice versa. Med få unntak gir han ikke inntrykk av å være overrasket over det han opplever. Teksten formidler også at han flere ganger drar til steder han har vært før. Han treffer igjen kolleger og venner, og husker tidligere møter med dem. Venner og kolleger gir ham lokale kontakter, setter ham i forbindelse med oversettere og veiledere og med folk som har noe å fortelle – og Mak omgås dem alle med selvfølgelighet. Underveis gir han heller ikke indikasjoner på de reisendes ”vanlige” frustrasjoner – så som språkbarrierer, dårlig søvn, fremmed mat, ukjente lydbilder, lengsel etter egen seng og lignende. Det lengste Mak strekker seg til er å kommentere dårlig vær. Det hender riktignok at han tenker på Nederland, og han reiser faktisk hjemom også, men hjemlengsel er neppe et ord som dekker den innstillingen han formidler.

På mange måter fremstår Mak som på *hjemmebane*, og ikke en som reiser inn i det ukjente, som tilfellet for eksempel var for den europeiske oppdagelsesreisende på 1800-tallet. Mak er heller ikke en ”backpacker” – en reiseform som er kalt en moderne dannelsesreise. Han er en godt voksen mann, med en reiserute som ikke virker spontan og der det ikke forekommer forsinkelser i nevneverdig grad. Først i siste kapittel, kapittelsted *Sarajevo* i periode XII Desember, blir han liggende værfast. Situasjonen korresponderer godt til situasjonen hans stedlige kilde, journalisten Hrovje Batiníc, mener Sarajevo preges av etter krigen på 1990-tallet: Det er ingen bevegelse lenger, ingenting forandrer seg, alt står stille. (M1, 716)

Stillstanden plager ikke Mak: Det er ikke så verst å sitte i ro og mak på kaféen *To Be or Not to Be* og se ut på snøen som faller, skriver han. (Mak 1, 717) Kort etter får han så skyss hjem via et julefredelig Strasbourg.

To Be or Nor to Be er en av de mange kaféer som Mak enten besøker eller referer til i *Europa*. Her er den alminnelige stemningen på et sted tilgjengelig, og potensielle nyheter mulig å fange opp – begge deler noe som *journalister* er avhengige av.

Maks *endelige* rapport fra befaringen kommer først i epilogen, og her spør han direkte om hvordan det gikk med Bellamys visjon. Jeg kommer tilbake til dette i kapittel 5.

3.2 Fortellergrep

I motsetning til mange forfattere som skriver reiseberetninger som gjerne tier om økonomisk oppbakking og oppdrag anerkjenner Mak sin oppdragsgiver, avisen *NCR Handelsblatt*, allerede i prologen.¹³ Mak later derfor ikke som om han er uavhengig. Han gir heller ikke inntrykk av å ha verken litterære eller faghistoriske ambisjoner. Han er på et *journalistisk* oppdrag.

Mens forskerens arbeid gjerne er styrt av en problemstilling og så eventuelt mulig formidling til publikum, er journalister styrt av at stoffet skal formidles publikum: Innholdet må formidles på en måte som fenger. Som daglige reiseinntrykk på førstesiden av avisen, måtte Maks tekst antagelig fremstå som en slags ”serie”, der hver artikkel samtidig måtte tale for seg selv. Hver artikkel måtte, må vi tro, etterlate et inntrykk som ”sporet” leseren til å se frem til neste ”episode”.

Derfor legger journalister betydelig vekt på språkferdighet og formidlingsteknikk. Retorikk i betydningen effektiv kommunikasjon er derfor heller ikke ”galt” i journalistikken, eller automatisk ensbetydende med overtalelseteknikker og manipulasjon, i motsetning til *kunnskapsrik og kritisk* kommunikasjon. (Roksvoll, 18) I Jens E Kjeldsens ord kan en si at retorikk i positiv betydning dreier seg om *hensiktsbestemt og virkningsfull* kommunikasjon. (Kjeldsen, 25). Med andre ord handler det om bevisst vekt på formidler, der ikke bare avsender og budskap, men også tilhører må inngå og tas hensyn til. Med referanse til forrige avsnitt, kan en kanskje si at formidlingen må knytte an til *leserens* historiebevissthet, uten nødvendigvis å gjøre knefall for den.

Tar en utgangspunkt i en journalistisk sjangerinndeling i nyhets- bakgrunns- og pregjournalistikk, kan boken dels oppfattes som et stykke *bakgrunnsjournalistikk*. Denne sjangeren legger vekt på hva årsaken var eller er til en hendelse, hvor viktig selve hendelsen er, og hva som førte til at den fant sted og hvilke grunner som forelå. (Roksvoll, 21) Dels kan

¹³ Om reisefortellere som unndrar informasjon om økonomisk oppbakking, se Melberg, 236.

teksten leses som et stykke *featurejournalistikk*, eller *pregjournalistikk*, som det også kalles.¹⁴ Fokus i denne sjangeren er å formidle hvordan omgivelsene rundt en hendelse er eller var, og hvordan de involverte personene er eller var. I fremstillingen veksles det gjerne mellom beskrivelser og observasjoner, stemninger og intervjuer. (Ibid, 21) En variant av featurereportasjen kalles *ny-journalistikk* (new journalism). Her dramatiseres stoffet i en jeg- eller personlig synsvinkel. Jeg-synsvinkel betyr at teksten er gjengitt slik jeg-fortelleren i teksten ser og opplever hendelsen, det andre betyr at både journalist og leser har samme synsvinkel som en person som opptrer i fortellingen. (Roksvoll 165-172)

Featurereportasjen er komponert som en *helhet*. Det er på den måten en fortelling med begynnelse, midte og slutt. En metafor som brukes for å beskrive reportasjeformen, er at den er formet som en *fisk*. Mange vil kjenne den igjen fra både skolestilens, og for så vidt også avhandlingens, disposisjon: Først kommer en innledning eller begynnelse, så en utlegging av et tema eller emne, og eventuelt en pro-et-contra drøfting, og endelig en avslutning eller konklusjon. For å holde oss til fiskemetaforen, må reportasjen bite seg såpass godt fast i første avsnitt at leseren blir fengslet nok til å fortsette å lese. Etter bittet følger, med journalisten Jo Bech Karlsens formulering, ”en god rund fiskekropp med litt av hvert i buken og til slutt et kraftig slag i vannflaten med fiskehalen”. (Bech-Karlsen, 49)¹⁵

Kapitlene i Maks bok ligger tett opp til dette: ”Fiskebittet” er til stede i så å si hver kapittelåpning, den påfølgende ”fiskebukene” er fylt av fakta, oversikter over hendelsesforløp, tematiseringer, beskrivelser, fornemmelser, intervjuer og referanser, mens ”slaget med halen” til slutt gjerne er omformet til en invitasjon til å ”bli” i fortellingen. En poengtert setning, en stemning som henger igjen, en presis beskrivelse, en tankevekkende slutning.

Når det gjelder åpningen, eller ”bittet”, går Mak som regel nært, tett på, det være seg i nåtid eller i fortid. Den kan være knyttet til noe Mak opplever og ser som reisende (kapitlene 4, 7, 8, 12, 14, 18, 19, 21, 22, 26, 32, 37, 39, 41, 42, 49, 50, 55, 59, 60, 62, 64, 66), eller det kan dreie seg om personlig trekk ved, eller anekdoter knyttet til, mennesker som er kjente historiske skikkelser (kapitlene 4, 9, 13, 17, 28, 34), eller om et utdrag av en dagbok, en personlig beretning, et privat foto, et sitat, et dikt, eller en referanse til et teaterstykke (kapitlene 3, 6, 10, 17, 23, 27, 33, 34, 36, 40, 43, 44, 47, 48, 52, 61).

¹⁴ Det er en diskusjon om hvor tydelig skillet mellom fagets sjangre er. Se Bech Karlsen, 156 ff.

¹⁵ Motsatt vil *nyhetsartikkelen* utformes etter prinsippet om *fallende viktighet*. En metafor som brukes for en slik formidlingsstrategi er *den omvendte pyramiden*. Det viktigste må prioriteres: hvem, hva, hvor, når, hvorfor. Samtidig utformes teksten slik at det er mulig å forkorte den *bakfra*. Hvem, hva, hvor, når, hvorfor må derfor besvares raskt, og hovedteksten (brødteksten) må kunne beskjæres bakfra, skulle det oppstå plassproblemer når artikkelen går ”i trykk”. (Bech-Karlsen, 49)

Noen av kapitlene åpner med *intervjulignende samtaler* (kapitlene 30, 57, 58), eller at *enetales* er referert direkte (kapitlene 11, 20, 24, 30, 51, 56, 63). Disse er viktige i Maks kildeunivers. Andre åpner med faktaopplysninger, men Mak knytter dem rask til noe personlig, en opplevelse han selv eller andre har hatt. Dette gjelder åpningen av kapittelsted 15 *Riga* i periode III Mars 1917-1924, kapittelsted 29 *London* i periode VI Juni, 1939-1941, kapittelsted 31 *Himmelstadt* og kapittelsted 35 *Moskva* i periode VII Juli 1940-42. Som et eksempel åpner sistnevnte slik:

Den 22. juni 1941 kl. 03.30 begynte operasjon Barbarossa. Tyskland gikk over grensen til Sovjetunionen med mer enn tre millioner mann fordelt på nesten 150 divisjoner, samt 750000 hester, 600 000 transportkjøretøyer, mer enn 3500 tanks, drøyt 7000 artillerikanoner og 1800 kampfly.

Stalin ble totalt overrumplet. Han gjemte seg på datsjaen sin, trøstet seg med flasken og prøvde å lokke tyskerne med på en ny fredsavtale i bytte mot de baltiske statene og diverse landområder. (Mak 1, 394)

Kapittelsted 53 *Berlin* i periode X Oktober 1958-80 åpner med en lengre redegjørelse for overgangen fra "flower power" med Rolling Stones' og Jefferson Airplanes lyrikk før Mak redegjør for det som er kapitlets tema; hvordan bevegelsen utviklet seg i land som England, Polen, Frankrike, Italia, Nederland, og radikaliseringen i etterkrigstidens Tyskland. Mot slutten av kapitlet gjengir Mak et intervju med Gudrun Ensselins søster, Christiane, og referer hennes fortelling om å bære byrden av søsteren Gudrun Ensslins involvering i Rote Arme Fraction. (Mak 1, 585, 586)

I kapittelsted 24 *München* i periode V Mai 1922-39, er "bittet" et spørsmål: "Helt siden den 29. september har diskusjoner om krig og fred i Europa til stadighet kretset rundt det angstfylte spørsmålet: Blir dette et Sarajevo eller et München?" skriver Mak. (Mak 1, 305)

Et par kapitler åpner også kontrafaktisk – men de "biter" godt nok. Det gjelder kapittelsted 45 *Oosterbeek* i periode IX September 1944-56 og kapittel 65 *Srebrenica* i periode XII Desember 1989-1999. Det første åpner slik: "Hva ville ha skjedd dersom D-dagen hadde vært mislykket? Eller hvis en drosjesjåfør i New York i 1931 ikke bare hadde sneiet den tykke mannen, (som er Churchill, *min anmerkning*) som krysset gaten, men drept ham? Eller hvis amerikanerne ikke hadde somlet i to år med å sette i gang Manhattan-prosjektet, og de allierte hadde hatt atombomben til rådighet allerede i 1943?" (Mak 1, 499) Det neste åpner slik: "Hva ville skjedd dersom marskalk Tito sto opp fra graven?" (Mak 1, 703)

Midtpartiet eller "boken" er som nevnt fylt opp av hendelsesforløp, tematiseringer, beskrivelser, fornemmelser, intervjuer og referanser. Et par av kapitlene fremstår som unntak i

det de så godt som utelukkende inneholder informasjon og fakta. Det personlige og nære er fraværende. Det dreier seg om kapittelsted 16 *Berlin* i periode IV April 1918-38 og kapittelsted 46 *Dresden* i periode IX September 1944-1956. I sistnevnte åpner beretningen riktignok med en beskrivelse som sannsynligvis er Maks egen, av et monument som står i byen Torgau i Tyskland og som ble satt opp etter 2. verdenskrig for å markere frigjøringen fra fascismen. Monumentet viser glade tyske kvinner med blomster i armene og menn og barn som roper hurra. Det gir et galt bilde, skriver Mak, for sannheten var at de glade tyske kvinnene ble utsatt for gjengvoldtekt, og at barna (som jubler på monumentet) ble malt til støv av amerikanske og britiske bombefly. (Mak 1, 506) Mak slår på samme side fast at det tok et halvt århundre før den *korrekte* versjonen av det som skjedde kom frem, før han fortsetter sin beretning om russernes og de alliertes gjengjeldelsesaksjoner overfor Tyskland i 1945. (Ibid) Menneskene blir rett og slett borte i Maks redegjørelse av *den store historien*.

Flere bolker med fakta og informasjon kan også følge etter hverandre. Kapittelsted 43 *Saint Blimont* er et godt eksempel på dette sistnevnte: Her får vi først innblikk i den offisielle franske motstandsbevegelsen (la Resistance) (Mak 1, 476ff), deretter de Gaulles kamp for å redde fransk ære (Mak 1, 478ff); så situasjonen for franskmenn i de okkuperte områdene og ikke minst den uoffisielle motstandsbevegelsen (le maquis) (482 ff); så etterkrigstidens taushet knyttet til fransk kollaborasjon under krigen, (Mak 1, 483 f) og endelig de Gaulles PR-kampanje etter krigen, som fullbyrdet hans kamp for å renske fransk ære. (Mak 1, 484) Den eneste personlige stemmen i dette kapitlet tilhører Lucienne Gaillard, som er datter av en av motstandsbevegelsens ledere og som i dag leder foreningen til motstandsveteranene.¹⁶

Mak kan selv tre inn i fortellingen, og i en informasjonsstrøm. *Fortidsfortellingen* brytes av et blikk i *nåtid*, før den igjen vender tilbake til fortidsfortellingen. I det kapitlet jeg nettopp refererte til, kapittelsted 43 *Saint Blimont*, skjer det riktignok kun én gang, i forbindelse med fremstillingen av fransk kollaborasjon *etter* krigen, men det kan tjene som et eksempel: Mak bryter opp fra fortiden og forteller om et lokalt museum der en i dag kan se en film som viser hverdagslivet i landsbyen Oranour-sur-Glane i 1943. Deretter vender han tilbake til fortiden. Han forteller at nesten alle innbyggerne i denne landsbyen ble massakrert, og at det ikke bare var tyskere, men også franskmenn blant morderne. Kapitlet er også et eksempel på glemte - eller *fortrengt* - historie: Franskmenn som var involvert fikk amnesti etter krigen. I arbeidet med å forvandle fortellingen om krigen til en fortelling om fransk ære og triumf, tålte ikke det offentlige Frankrike sannheten om fransk deltagelse i mordene. (Mak 1, 484)

¹⁶ Gaillard er Maks kilde også i kapittelsted 26 *Dunkerque*. (Mak 1, 325)

Her peker Mak på historiebruk som bidrar til nasjonale mytedannelser, til konstruksjon av heltefortellinger som ikke har grunnlag i virkeligheten.

Når et kapittel nærmer seg avslutning og et ”slag med halen”, kan Mak selv tre inn i beretningen, han går på museum, besøker kaféer, kirkegårder og offentlige steder – gjerne fulgt av en samtale eller en refleksjon. Alternativt setter han inn noe en (historisk) person har sagt eller skrevet, eller bringer det historiske stoffet han nettopp har behandlet ned på et personlig plan. Blant dem finner vi også en person som Joseph Gobbels: Kapittelsted 40 *Cassino* slutter med følgende sitat fra ham – for så vidt et kraftig, eller også sjokkerende, ”slag med halen”:

Og det er like bra (at tyskerne ifølge Göring hadde gått så langt at det ikke var noen vei tilbake, *min anmerkning*). En bevegelse og et folk som har brent alle broer bak seg, kjemper erfaringsmessig med langt større beslutsomhet enn dem som ennå har muligheten til retrett. (Mak 1, 465) ¹⁷

Unntak fra en avslutning med personlig innslag finnes, finnes i kapittelsted 17 *Bielefeld*, som har fokus på det tyske eutanasi-prosjektet helt til kapittelslutt (Mak 1, 234), i kapittelsted 23 *München*, der Mak gir informasjon om hva som skjedde i Spania etter at Franco tok makten. (Mak 1, 308); i kapittelsted 26 *Dunkerque* der det franske nederlaget i 1940 tematiseres i avslutningen (Mak 1, 332); i kapittelsted 29 *London* der Mak definerer forholdet mellom forbundsfellene i 2. verdenskrig - England og USA. (Mak 1, 348) Videre i kapittelsted 35 *Moskva*, der Mak også i siste avsnitt er opptatt av å gi bakgrunnsstoff og informasjon – i dette tilfellet at henrettelsene og deportasjonene i Sovjet fortsatte også etter 1939 (Mak 1, 412,); i kapittelsted 38 *Istanbul*, der ikke en person, men *byen* selv er fortelleren, fulgt av en sammenligning mellom dens status i dag og på 1200-tallet (Mak 1, 450); i kapittelsted 42 *Vichy* som i avslutningen tematiserer franskmenns medvirkning og italiensk motstand mot tysk jødeforfølgelse (Mak 1, 474); i kapittelsted 43 *Saint-Blimont* nevnt over, der fransk kollaborasjon tematiseres og avsluttes med referanse til franskmenns fortielse av engelskmenn, amerikanere, jøder, spanjoler og polakkers innsats. (Mak 1, 486) Videre i kapittelsted 48 *Nürnberg* som avsluttes med hva 2. verdenskrig kostet i tall. (Mak 1, 525, 526) Et mellomting står i avslutningen av kapittelsted 52 *Amsterdam*. Her står dette:

Innenfor ”øyene av unge mennesker” (som tilsynelatende befant seg utenfor eller på siden av voksengenerasjonen, *min anmerkning*) hadde de fleste bare overfladisk bekjentskap til teorier som marxismen og maoismen. De fungerte fremfor alt som en anti-ideologi, en radikal måte å

¹⁷ I den engelske utgaven er denne setningen falt bort. Her avsluttes kapitelet med Görings påstand: ”With regard to the Jewish Question in particular, we have gone too far to ever get out.” (Mak 2, 513)

distanse seg fra de eldre generasjoners ladede historie på. Begge var besnærende metoder til å presse det moderne samfunnet inn i en overskuelig form, dessuten var de et ideelt våpen å provosere og bekjempe det antikommunistiske borgerskapet. ... Etterpå viste statistikken hvordan den virkelige omveltningen foregikk: i 1965 ønsket over halvparten av nederlenderne ikke at barn sa du til foreldrene sine, mens over 80 % var sterkt imot at kvinner med barn tok arbeid utenfor hjemmet. Knappt fem år senere var begge prosentandelene halvert. Den virkelige sekstitalersrevolusjonen fant sted i hjemmene, ved hundretusen av alminnelige kjøkkenbord. (Mak 1, 578)

Mak beveger seg ”høyt og lavt” her: hans fugleperspektiv på et tiår, koblet til en vurdering av hav som foregikk som knyttes til både fakta og det nære – her alminnelig kjøkkenbord.

Gjennomgående for fortellergrepet er vekslingen mellom den lille og den store historien, mellom fakta og fortellinger og mellom fortid og nåtid. Både potensiell vitebegjærighet og nysgjerrighet stimuleres, og Mak holder samtidig fast i nåtiden. Det er som han inviterer til å se fortiden fra nåtiden.

3.3 Kildeunivers

I avsnittet *Takk* anerkjenner Mak at boken ”gjenspeiler arbeidet til et stort antall historikere, journalister og andre kronikører, en lang rekke levende og døde som har inspirert meg med sine bøker og journalistiske arbeid.” (Mak 1, 739) Han vedgår implisitt at han står i en tradisjon, og at han trekker veksler på andres arbeid. En grundig redegjørelse for hvilke tradisjoner og hvordan han trekker veksler på andre tekster, gir han imidlertid ikke. Derimot lister han opp en rekke navn på personer som har bidratt i prosjektet. (Mak 1, 740) Den første som står oppført er Max Kohnstamm – ”en bedre læremester når det gjelder Den europeiske union kunne jeg ikke ønske meg”, skriver Mak. (Mak 1, 740) Forholdet dem imellom er såpass tett at anerkjennelsen følges av denne setningen: ”De kveldene jeg tilbrakte hos ham og Katheleen er uforglemmelige”. I reiseberetningen fremkommer det at Katheleen er Kohnstamms ektefelle (M1, 561). Maks kveldsbesøk og bruk av fornavn på begge, gjør at vi må konkludere at han står tett på sin kilde. Han problematiserer imidlertid *ikke* selv sine personlige bånd til sin kilde.

I *Takk* forteller Mak at ser en bort fra litteraturen som er benyttet, er ”så godt som alt stoff - intervjuer, reportasjer - samlet under et tokt gjennom Europa som varte nesten hele året 1999”. (Mak 1, 739) Unntak er beskrivelsene han gir av *Niesky* og *Novi Sad* - begge er kapittelsteder i periode XII Desember 1989-1999. (Ibid) Det samme gjelder beskrivelsen av

den russiske popscenen, skriver han. (Ibid) Det dreier seg antagelig om den beskrivelsen han gir under kapittelsted 61 *Moskva* i periode XI November 1980-1989. Endelig oppgir Mak at han reiste noen av rutene en gang til etter 1999. (Mak 1, 739).

Det finnes ett unntak til som han ikke nevner under *Takk*. Det er et intervju med Christiane Ensslin nevnt over fra 1984, nevnt over. Intervjuet er satt inn i reiseberetningen i periode XI November 1980-1989, kapittelsted 53 *Berlin*. (Mak 1, 585)

I *Takk* anerkjenner Mak videre hvor viktig *tilfeldige* muntlige kilder har vært: Møtene med dem åpnet nye informasjonskilder for ham, skriver han, og de konfronterte ham med det han betegner som ”den merkelige atmosfære som omgir fenomenet ’historisk sted’.” (Mak 1, 739) Eksempler på slike konfrontasjoner gir han riktignok ikke der han skriver om det, men han knytter noen kommentarer til bruken av *øyenvitneskildringer* og *observasjoner*. De ”bringer historien nærmere oss, kan avdekke visse stemninger, iblant trekker de viktige detaljer frem i lyset, det gjør at uforklarlige ting med ett blir forklarlig”, skriver han. (Mak 1, 739). Samtidig medgir han at denne type observasjoner ikke alltid er like pålitelige. Han utdyper det slik:

Minner tjener til å bearbeide fortiden og gi vår personlige historie en viss mening – og ethvert menneske er i den forbindelse tilbøyelig til å belyse noen ting og tildekke andre. Dette gjelder ikke [bare] for enkeltindivider, men like mye for hele nasjoner. *Historiene i denne boken taler altså for seg selv, med sine svake og sterke sider.* (Mak 1, 739) (*Min utheving*)¹⁸

Den utheverte setningen kan tyde på at Mak ikke oppfatter seg selv som ”portvakt” for de historiene som kommer ham for øre, som om han er en nøytral kanal og ikke en *fortolker*. Mak berører samtidig hvordan hukommelse ikke handler om å huske ”alt”, men om å *ordne* erfaringene på måter som gjør dem håndterlige eller meningsfulle. De er *konstruksjoner av fortiden*. Det som huskes og minnes kan derfor også være en måte å tilnærme seg vanskelige opplevelser, men også en port inn til fortrenge fortellinger, og dermed som ledd i å opparbeide en *reflektert* historiebevissthet, slik jeg har redegjort for dette begrepet i innledningskapitlet. Her ses igjen det jeg nevnte over: At Mak er opptatt av nasjoners hang til å vinkle historien til sin egen fordel, kort sagt til *mytedannelser*, og som en følge av det, at hendelser glemmes eller fortrenses. Et annet godt eksempel foreligger i periode IV April 1918-1938 kapittelsted *Berlin*. Her skriver han:

Hvert land og hver politisk bevegelse foretrekker å skrive en historie som føles komfortabel, et portrett i myke pasteller, en fortelling som ikke skader selvbildet. Taperne kan som oftest ikke

¹⁸ Ordet *bare* er satt inn av meg. Antagelig er ordet ”bare” falt ut i den norske oversettelsen. I den engelske oversettelsen lyder de to første setningene slik: ”Memories serve to process the past, and to impose a certain sense on our personal histories – and every person has a tendency to focus on certain matters and let others lie. That goes for individuals, but also for whole nations.” (Mak 2, 835)

fortelle noen historie i det hele tatt. De ganske enkelt forsvinner, og med dem viskes også fortellingene deres ut. (Mak 1, 198)

Noen andre eksempler er beskrivelsen av de baltiske statenes skjebne, og vestmaktene unnfalighet (Mak 1, 180ff); Rigas offisielle okkupasjonsmuseum - som ikke omfatter jødene skjebne (Mak 1, 182); fransk antisemittisme og aktive bidrag til drapene på egne borgere av jødisk opphav (Mak 1, 475); italienske fascisters motstand mot drap på italienske jøder (M1, 269); hvordan Vatikanet bisto Mengele, Eichmann og Stangl da de flyktet til Sør-Amerika (Mak 1, 468); tysk medløperi under 2. verdenskrig, men også at det fantes motstand mot Hitlers regime i Tyskland (Mak 1, 376ff); nabokonflikter som grunn til å røpe jøder som hadde gjemt seg (Mak 1, 419); jødisk opprør i Warszawa ghettoen mot nazistene (M1, 384); tilsvarende i tilintetgjørelsesleiren Auschwitz (M1, 370) - og endelig spanjolene forsøk på å glemme det som skjedde under borgerkrigen og i årene etter. (M1, 308)

Steder der det har skjedd betydelige eller grufulle hendelser, og som er gjort om til turistattraksjoner, opptar også Mak, og kanskje det møtet han har med Adriana Wardo som har sommerjobb ved porten til Birkenau, er spesielt sterkt – eller rystende: ”for oss er muséet (restene av konsentrasjonsleiren, *min anmerkning*) som Eiffeltårnet for pariserne”, forteller hun Mak. (Mak 1, 371) Et annet eksempel, med en annen vri på hukommelsens plass, foreligger når Mak besøker Riga og redegjør for de forferdelige hendelsene folk i dette området har måttet tåle gjennom hele århundret. Etter å ha referert hvor mange mennesker som døde som en følge av sovjetisk og tysk okkupasjon, at 1/3 av den latviske befolkningen enten ble myrdet eller drept i krig, dømt til døden eller deportert eller spredt over hele verden - eller rett og slett sporløst forsvunnet, skiver Mak: ”Gudskjelov er hukommelsen i Riga kort, ellers hadde de ikke holdt ut”. (Mak 1, 182) Refleksjoner Mak gjør seg i møte med minnene etter 1. verdenskrig, gir også et innblikk i hvordan han ser på glemsel – men her først og fremst fordi tiden i seg selv hviker ut selv de forferdeligste hendelser. Han skriver her:

Når vil følelsene knyttet til den store krigen ebbe ut? Når blir den endelig historie? Når kommer slaget ved Somme til å bli à la slaget ved Waterloo? Jeg våger meg på en gjetning: I løpet av de neste ti årene. Et sted mellom tredje og fjerde generasjon, mellom barnebarna – som så vidt kjente de involverte – og oldebarna vil holdningen endre seg. I det store knokkelhuset ved Verdun er den daglige messen nylig gjort månedlig. Syd for Somme er det planlagt en enorm flyplass tvers over to kirkegårder. Det er skriften på veggen. Ikke minner, men det spektakulære vil etter hvert stå i sentrum. (Mak 1, 107)

Overgangen fra *hendelse* til *historie* fremkommer tydelig i dette sitatet, men sin *egen* rolle som historieforteller, eller sitt eget perspektiv på fortiden og hvilke kilder han baserer sin fortelling på, problematiserer han ikke.

Når det gjelder kildene hans, kan de deles i *skriftlige kilder*, som omfatter både sitater og informasjon fra fag- og skjønnlitteratur, og materiale han innhenter underveis på reisen; i *mundtlige kilder*, som dels er avtalte og dels tilfeldige møter; i *minnesmerker*, som dreier seg om alt fra offisielle monumenter og gravlunder, til nesten glemte minnesmerker og rester, i *billedmateriale og musikk*, og endelig i *Maks egne opplevelser og observasjoner*.

Når det gjelder de *skriftlige kildene* omfatter reiseguides, programoversikter og oppslag, fagbøker, biografier, memoarer, brev og dagbøker, statistisk materiale, dokumenter fra arkiv og bibliotek, herunder gamle aviser, skjønnlitteratur, drama, sangtekster og dikt. I den grad disse kildene er trykket på papir, og ikke publisert på CD-plater, veier de sannsynligvis langt mer enn de 15 kilo Maks reiseveske veide da han dro ut fra jernbanestasjonen i januar 1999. (M1, 19) Hadde Mak reist i dag, ville han kanskje også ha benyttet en eller annen form for elektronisk lagringsmedium for de skriftlige kildene sine.

Blant de skriftlige kildene finner vi for øvrig Maks eget ”arkiv” fra ungdomstiden i Nederland på 1960-tallet. Det dreier seg om en boks med aviser og pamfletter som han finner igjen på loftet. (Mak 1, 573) Spesielt vier han eksemplarer av det radikale magasinet *Provo* oppmerksomhet. Mak forteller at han, da han fant dem igjen, behandlet dem som om han ”holdt aviser fra 1919 i hendene eller fra 1938, eller en annen for lengst svunnen tid”. (Ibid) Kanskje det også dreier seg om at den Mak som skriver *Europa* er gammel, om enn ikke så gammel som århundret han behandler, og at han leter etter sine *egne* spor, vel så mye som spor etter den europeiske historien.

Mak oppgir ikke referanser i teksten til skriftlige kilder han måtte benytte. Den norske oversettelsen inneholder imidlertid en omfattende *litteraturliste* – som for øvrig mangler i den engelske. Her finner man i stedet det som går under betegnelsen *Biographical Glossary*, eller *Glossary*, som det kalles i selve boken. (Mak 2, 839) Det dreier seg om en slags blanding av en ordliste over et utvalg begreper og en kort oversikt – et index - over noen av skikkelsene som opptrer i fortellingen.¹⁹ Blant personene som er oppført i dette *Index*, finner en flere

¹⁹ Eksempler på begreper er *Blackshirts, Brownshirts, Cold War, DDR, ETA, Euro, European Economic Union, European Union, First World War*. Sentrale begreper som *democracy, fascism, nazism, communism, marked economy* er pussig nok ikke med i *Glossary*, og de står heller ikke i den engelske utgavens register (*Index*). Dette siste er imidlertid langt mer omfattende og derfor mer anvendelig enn i det norske Register. For den indekserer både navn, som det norske, og steder og hendelser. Noen av oppføringene inkluderer i tillegg også kryssreferanser. For eksempel står dette under oppføringen ’Amsterdam’; *Frank family in, 244; strike and*

politikere eller folk som har hatt politisk innflytelse – men stort sett toppfolk, og kun et utvalg. For eksempel, og interessant nok - *mangler* skikkelser som Rosa Luxembourg og Karl Liebknecht – to personer som sto sentralt i det riktignok mislykkede, men nettopp derfor avgjørende, forsøk på revolusjon i 1920-årenes Tyskland. De er omtalt i periode IV April 1918-1938, kapittelsted 16 *Berlin*. Heller ikke en viktig figur som Arthur Harris, Churchills ”bombemann”, leder for den britiske ”Bomber Command”, er oppført. Han er omtalt i periode IX September kapittelstedene 46 *Dresden* og 48 *Nürnberg*. Andre eksempler er den østerrikske forfatteren Stefan Zweig og den tyske kunstneren Käthe Kollwitz, som ikke er oppført i oversikten, selv om de er personer Mak siterer hyppig i første del av boken. Zweig opptrer i periode I Januar 1900- 1914 kapittelsted 3 *London*, 4 *Berlin* og 5 *Wien*, og i periode IV April 1918-1938, kapittelsted 16 *Berlin*. Kollwitz opptrer i periode I Januar 1900- 1914 kapittelsted 4 *Berlin*, i periode II Februar kapittelsted 6 *Wien*, 7 *Ieper*, 8 *Kassel* og 10 *Versailles*, i periode IV April 1918-1938, kapittelsted 16 *Berlin* og endelig i periode IX September kapittelsted 46 *Dresden*. Derimot er Harry Kessler, Emily Davison, Martha Gellhorn og Victor Klempere med i oversikten. Kessler opptrer i periode II Februar, kapittelsted 6 *Wien* og 10 *Versailles* og i periode IV April 1918-1938, kapittelsted 16 *Berlin*; Davison i periode I januar 1900-1914 kapittelsted 3 *London*; Geldhorn i periode VIII August kapittelsted 40 *Cassino* og i periode IX September 45 *Oosterbeck*, 46 *Dresden*, 48 *Nürnberg*; og endelig Victor Klempere i periode IV April 1918-1938, kapittelsted 16 *Berlin*, i periode VII Juli 1940-1942 kapittelsted 32 *Auschwitz*, i IX September, kapittelsted 45 *Oosterbeck*, kapittelsted 46 *Dresden*, kapittelsted 48 *Nürnberg* og i periode XI November 1989-1999 kapittelsted 58 *Berlin*. Inntrykket er i det hele tatt at denne bibliografien/ordlisten er sammensatt litt tilfeldig, eller alternativt, laget for *engelske* forhold og tilpasset det utgiveren måtte mene den engelske leser måtte trenge.

Uavhengig av oversettelse, formilder imidlertid Mak en del utfyllende informasjon underveis i reiseberetningen sin - om ikke hver gang han referer til et navn eller et begrep, og heller ikke alltid første gang et navn opptrer. Zweig er et godt eksempel: De første to gangene han siteres,

support of Jews, 400; *Jews deported from*, 420; *Max Kessler in*, 619, 620-1, 622, 623; *Queen Wilhelmina in*, 623; in 1960s, 635-6, 641, 649; *treaty* (1997), 627; *György Konrád's impression of*, 634; *brief references*, xiii, xvi, 3, 245, 256, 590, 731. En av Maks viktige kilder, tyskeren Windrich Behr, er oppført som ‘Behr, Winrich Hans Hubert Behr (Teddy)’ er riktignok og pussig nok kun indeksert med en rekke sidehenvisninger; xiv, xvi, 459-69, 545, 546, 550, 551, 554-5, 577-8, 629. Men under en mann som Churchill, som (naturligvis) også er en sentral skikkelse i Maks fortelling er det derimot indeksert en rekke kryssreferanser som nesten utgjør en fortelling i seg selv: ‘Churchill, Winston’ (..) *and Wilhelm II*, 36; *and World War I*, 79, 104, 118, 121; *escapes being killed by New York cab*, 369-73; *during decade before World War II*, 371-3; *and Mussolini*, 294; *and Munich agreement*, 336; *and World War II*, 137, 351, 352, 354, 358-9, 367-8, 374-5, 378, 381, 382, 383, 434, 507, 508, 509, 511, 529, 530, 531, 532, 560, 569, 580, 592; *loses election*, 578, 590; *and Cold War*, 591, 595; *brief references*, 315, 438, 533, 548.

siteres han uten tilleggsopplysninger (Mak 1, 33, 57); deretter skjønner vi at han er borger av det habsburgerske riket (Mak 1, 60); deretter at han sammen med en rekke andre navn, er en av Wiens jødiske begavelser (Mak 1, 68); deretter at han er en person med anledning til å reise på ferie (Mak 1, 87); deretter at han er østerriker (Mak 1, 210) - og endelig at hans bøker, på linje med bøkene til Walter Rathenau, Heinrich Heine, brødrene Mann, Alfred Döblin og flere, ble brent av nazistene. En av Zweigs bøker er oppført i litteraturlisten: *Verden av i går. En europeers erindringer* (Mak 1, 763) og den er formodentlig den skriftlige kilden til de sitatene Mak refererer til.

Et annet eksempel er Victor Klemperer. Brukes den norske oversettelsen Register (eller eventuelt Index) og slår systematisk opp de stedene der han omtales i reiseberetningen, dannes et mer helhetlig bilde av ham: Han er jødisk professor (Mak 1, 233); så tidlig som i 1942 forsto han hva som faktisk skjedde i utryddelsesleirene (Mak 1, 374); han er et *tidsvitne* hva gjelder manglende systematisk motstand i Tyskland mot jødeutryddelsen (Mak 1, 377); videre oppholdt han seg i Dresden i 1945 sammen med sin kone Eva og gikk med henne til det jødiske tilfluktsrommet, og senere tapte han henne av syne (Mak 1, 513); han samlet på naziuttrykk i en bok kalt *LTN* og slo her fast at ”jo dårligere det gikk, desto kvikkere ble språket”. (Mak 1, 517)

Det fremkommer også at Klemperer overlevde bombingene av Dresden og fant sin kone igjen (Mak 1, 522). Et stykke informasjon mangler: I motsetning til familie og jødiske venner, unnslopp Klemperer utryddelse fordi han var gift med en såkalt arisk kvinne. Klemperers skjebne blir for øvrig ytterligere utdypet under samtaler Mak har med den østtyske pensjonerte journalisten Walter Nowojski. Nowojski var radio- og TV-produsent, sjefredaktør i Forfatterforeningens blad og han bearbeidet Klemperers dagbøker før utgivelsen. Nowojski fremstiller Klemperer dels som de unges ikon - ”den eneste i hele DDR som hadde noe å si dem” (Mak 1, 633) - , og dels som et speilbilde av Nowojiskis egen erfaring som DDR-innbygger – en splittelse mellom takknemlighet og raseri som begge mennene bærer. (Mak 1, 635) Budskapet synes å være at som Klemperer, måtte Nowojski finne en måte å leve et produktivt, godt liv i DDR.

For den som søker i litteraturlisten i den norske oversettelsen, oppgis to dagbøker fra Klemperers hånd; én som dekker perioden 1933-1945 (*To the Bitter End*) og én som dekker perioden 1945-1959 (*Lesser Evil*).²⁰ Her fremkommer det også at *LTI* står for *Lingua Tertii*

²⁰ I det norske registeret står de engelske titlene som jeg har satt i parentes, oppgitt. Den første er oversatt til norsk og utgitt på Gyldendal Norsk Forlag ASA i 1999 under tittelen *Jeg skal vitne til siste stund. Dagbøker fra Hitler-Tyskland 1933-1945*.

Imperii, Det tredje rikes språk (*The Language of the Third Reich*). (Mak 1, 754) I motsetning til de *enetalene* jeg straks skal komme tilbake til og som Mak gir rikelig plass i reiseberetningen, stykkes Klemperers liv (og for så vidt også Nowojksis) såpass opp at det krever ”søm” fra leserens side å sette det sammen – med mindre man alt er kjent med Klemperers liv. Et tredje eksempel på navn Mak refererer til flere ganger, uten nærmere presentasjon, er et navn Mak er russeren *Ilya Ehrenburg*. Ehrenburg jobbet blant annet som journalist, og hører dermed til den store gruppen av kolleger som Mak ”omgir seg med” i teksten. Han nevnes i fem ulike sammenhenger. Første gang er i periode III Mars 1917-1924, kapittelsted 14 *Petrograd* i forbindelse med den russiske revolusjonen; Lenins etablering av Sovjets første tvangsarbeidsleire (som senere ble til Gulag) og oppretting av det hemmelige politiet Tsjeka (som senere ble til KGB). Mak siterer her Ehrenburgs utsagn om hvordan bare navnet på det hemmelige politiet vakte ”så mye angst og følelser hos hver borger som hadde gjennomlevd revolusjonen” at de aldri ble glemt. (Mak 1, 173) Ehrenburg er i en annen sammenheng en av referansene når Mak redegjør for fattigdommen i 20-årenes Berlin i periode IV April 1918-1938, kapittelsted 16 *Berlin*. Som besøkende den gangen, beskriver han hvordan fattigdom førte til at selv besteborgere bød frem sine døtres seksuelle tjenester mot betaling. (Mak 1, 212) Mak siterer i nok et kapittel et leilighetsdikt fra hans hånd, et opprop om å drepe, trykket på førstesiden av militærbladet *Røde stjerne* i 1942, da de sovjetiske soldatene gikk i kamp mot tyskerne ved Stalingrad (Mak 1, 428). Det fremgår i periode VIII August 1942-1944, kapittelsted 37 *Odessa* at Ehrenburg i 1944 skrev et dikt om tyskernes massakre av Kievs jødiske befolkning tre år før, i 1941. Denne hendelsen ble forbudt å omtale i Sovjet og derfor først kjent igjen i 1970, skriver Mak. (Mak 1, 437) Endelig beskriver Mak Ehrenburg i periode IX September 1944-1956 som ”rettlinjet”: I 1945 hevdet Ehrenburg at sovjetsoldatene i forbindelse med invasjonen i Tyskland ”ikke avviste de tyske kvinnenenes kompliment” (Mak 1, 506).²¹ I virkeligheten dreide dette komplimentet seg om gjengvoldtekter på 2 millioner tyske kvinner utført av russiske soldater, skriver Mak. (Mak 1, 506) I samme kapittel oppgir Mak at de russiske soldatene faktisk også voldtok sine egne – det vil si russiske kvinner som var deportert til Tyskland, og at begge deler fremkommer i nylig åpnete russiske arkiver. (Mak 1, 507) Mer enn den informasjonen knyttet til Ehrenburg enn det jeg har gjort rede for over, oppgir Mak ikke i sin tekst. Ehrenburg er heller ikke én av dem som omtales i den engelske utgavens *Glossary*, og ingen av verkene hans står oppført i den norske litteraturlisten.

²¹ Denne setningen med sitatet fra Ehrenburg mangler i den engelske oversettelsen. (Mak 2, 559)

Hvor mange av Maks referanser til personer som er kjent for en alminnelig vestlig leser er vanskelig å anslå, men Ehrenburg er neppe blant dem. Som referanse er han derfor et eksempel på hvordan Mak i alle fall ubevisst folder leseren inn i samme *dannelsesunivers* som sitt eget. I praksis understreker det at leseren enten må ha den ”dannelsen” som måtte kreves for å nøste fortellingen i hop, eller ikke hefte seg nevneverdig med det, eller slå opp i registeret og kryssreferere selv - eller hente frem et leksikon.

Det oppslagsverket Mak selv oppgir at han har med på turen, Encyclopedia Britannica, gir mer informasjon - riktignok fra papirutgaven: Ehrenburg var russer, av jødisk opphav. Han levde fra 1897 til 1967, var forfatter og journalist, og en prominent talsmann for Sovjet i Vesten. Som journalist rapporterte han både fra 1. verdenskrig, den spanske borgerkrigen og fra 2. verdenskrig. Han var med i den russiske revolusjonen fra begynnelsen av, gjennomgikk perioder med tvil, og var i eksil, men returnerte i 1924. Kort fortalt tillempet han deretter forfatterskapet sitt til regimet – og unngikk Stalins terror. Etter Stalins død endret han igjen profil, og måtte tåle sensur fra myndighetenes side. (EC, 394) Annen dom over Ehrenburg enn at han var ”rettlinjet” lar imidlertid ikke Mak falle.

En annen gruppe viktige skriftlige kilder Mak benytter er *dagbøker*. Bruken av dagbøker skjer spesielt i første halvdel av århundret og brukes for å belyse tidsånd, hendelsesforløp og situasjoner. Eksempler er Käthe Kollwitz, som skriver i årene før første verdenskrig (Mak 1, 48); soldatene Ernst Jünger og Louis Barthas, som begge kjempet på Vestfronten under første verdenskrig (Mak 1, 94 ff og Mak 1, 109 ff); Harold Nicolson som deltok under fredsforhandlingen i Versailles (Mak 1, 124 ff); SS-Hauptsturmführer professor Dr. Kremer som var lege i Auschwitz (Mak 1, 370) og 11-årige Tanya Savitsjeva som døde som følge av tyskerne beleiring av Leningrad. (Mak 1, 389)

Sitatene han henter fra disse og andres dagbøker er utsnitt, og derfor ikke tilfeldige. Men Mak kommenterer det ikke - i tråd med sin programerklæring i avsnittet *Takk* og nevnt over, at ”historiene i denne boken taler altså for seg selv, med sine svake og sterke sider.” (Mak 1, 739) Det finnes riktignok ett unntak. Det gjelder stemmen til en anonym kvinne som skriver dagbok gjennom krigens siste dager, og som Mak siterer hyppig i periode IX september 1944-1956, kapittelsted 47 *Berlin*. Kvinnen som skriver er berliner, og i 1945 ble hun voldtatt over en lengre periode av russiske soldater. Dagboken hennes ble publisert først etter hennes død. Mak kommenterer fortellingen hennes kritisk:

Dagboken til den anonyme berlinerinnen ble utgitt i Tyskland først etter hennes død, nesten 60 år etter slaget om Berlin. Boken ble øyeblikkelig en suksess, og med god grunn, da den er

gjenkjennelig, intelligent og levende skrevet. Samtidig er dokumentet *fullt av blinde flekker, noe som også er betegnende for berlinerne. Det finnes ikke tegn til innsikt i årsaken til all volden fra russernes side.* Major Kovaleski visste nøyaktig hvorfor han kjempet i Berlin.

Mange unge sovjetsoldater bar med seg et fotografi av Zoja Kosmodemyanskaya, den unge partisanen som ble torturer og hengt av tyskerne i desember 1941. De hadde også malt det på sine tanks og fly: "For Zoja". (Mak 1, 521) (Mine utheving)

Adjektivet "gjenkjennelig" i sitatet ovenfor betyr neppe at det dagboken forteller er gjenkjennelig for Mak, og ordet forekommer derfor i beste fall malplassert. Den neste setningen karakteriserer dessuten boken som en bok full av blinde flekker og uten tegn til innsikt fra dagbokskriverens side. Maks kritikk av sitt *tidsvitne*, den voldtatte kvinnen som også er representant for alle berlinere, kan leses som at de i 1945 *forveksler skjebne med virkeligheten*. Å gjøre dét til skjebne synes å bety at de forsøker å gjøre seg selv til uskyldige ofre. Den virkeligheten Mak viser til, fremkommer av teksten, og den dreier seg om at deres lidelse betalte for hvordan mennenes deres voldtok russiske kvinner, og blant dem, især Zoja Kosmodemyanskaya.

I dette tilfellet går altså Mak et skritt videre enn å la historiene tale for seg selv, med sine svake og sterke sider. *Dommeren* - eller også *debattanten* - Mak trer tydelig frem. Han skiller ikke mellom det kollektive og det individuelle nivået, mellom de som sitter i maktposisjoner og folk flest, mellom strukturelle forhold og individuelle valg - eller mellom de som voldtår og de som blir voldtatt, enn si mellom kvinnen og hennes mann.

b. Intervjuer og samtaler

Som en sammenligning får berlineren Wolf Siedler berette sin fortelling i en *intervjulignende samtale* som er gjengitt i periode VII Juli 1940-1942, kapittelsted 30 *Berlin* uten at Mak foretar ikke en tilsvarende oppsummering. Ikke bare omtales Siedler med fornavn (Mak 1, 355), men Siedlers fortelling skilles fra den *kollektive* fortellingen, som her er Wanseekonferansen og eutanasi- senere utryddelsesprogrammene, som Hitler og hans menn i verksatte som følge av denne. (Mak 1, 355-361) Leseren må selv gjøre seg opp en mening om Siedlers fortelling.

I en annen fortelling som fremkommer i periode XII Desember 1989-1999, kapittelsted 65 *Srebrenica*, som handler om krigen som fant sted på Balkan i dette tidsrommet, forteller Mak innledningsvis om et teselskap i regi av en liten gruppe kvinnelige intellektuelle som han inviteres til. En av disse kvinnene mener at prostitusjon i Vesten "for tiden er en meget pen inntektskilde for en fattig, intelligent jugoslavisk pike!" (Mak 1, 702), - en setning Mak lar stå

ukommentert. Det er samtidig ikke vanskelig å oppfatte om han har et annet syn på de voldtektene som fant sted i Jugoslavia enn de som fant sted i Berlin. Han skriver:

I Trnopolje ble kvinnene holdt fange under barbariske forhold, de ble systematisk slått og voldtatt. Mennene innen politiet og militsen sa hånfullt at de da i det minste kunne sette ”serbiske babyer” til verden. (Mak 1, 707)

Dette sagt, i periode IX September 1944-1956, kapittelsted 46 *Dresden* slår Mak fast at voldtekt finner sted i krig – og her mer spesifikt hvordan de ”gode” russerne voldtok både de tyske og de russiske kvinnene en masse, og at denne udåden ble omdannet til en fortelling om de russiske soldatene frigjøring av den tyske befolkningen. (Mak 1, 504)

Uaktet Maks synliggjøring av et grusomt og glemt kapittel, vil den kritiske leser som nettopp har lest hans kommentar til den berlinske kvinnens dagbok (se siste side av det foregående kapitlet), kanskje tenke at han, når han kommer til ugjerningene i Dresden, primært er opptatt av kommunistiske regimers fordreining eller misbruk av historien. Det forekommer heller ingen beretninger om voldtekter fra de alliertes side. Dette kan bero på at det faktisk *ikke* forekom voldtekt fra de alliertes side, men det er ikke eksplisitt oppgitt.

I litteraturlisten foreligger det ikke referanser til hvor Mak henter det vell av *statistisk materiale* som teksten referer til. Det dreier seg om opplysninger av typen fordeling av befolkningen i by og på landet, fødselsrater, dødelighet, alderssammensetning, kosthold og sanitære forhold; videre oversikter over tapstall og materielle ødeleggelser i kriger og konflikter, og i etterdønningene av disse, og faktisk også fakta for å belegge endringer i *mentalitet*. Et eksempel på statistisk belegg for en slik endring i mentalitet er allerede gjengitt over i avslutningen av punkt 2.2.2.

et eksempel knyttet til hvordan han belegger endringer i de sosiale forholdene, her knyttet til bedringen av fattigfolks kår i Frankrike fra århundreskiftet av, i periode I januar 1900-1914, kapittelsted 2 *Paris*:

Lokale dialekter dominerte, ifølge offisielle tall fra 1863 snakket 25 % av franskmennene knapt et ord fransk (...) Lille Rémi fra Hector Malots bok *Frendeløs* (*Sans famille*, 1879) såes lys levende overalt; i 1905 streifet ennå ca. 400 000 tiggere omkring på den franske landsbygden. (..) I Rennes, en provinsby med 70 0000 innbyggere, var det rundt 1900 nøyaktig 30 badekar og to hus med badeværelse.” (Mak 1, 29)

(For ordens skyld: Hector Marlots bok *Frendeløs* i sitatet over, er *ikke* oppgitt i litteraturlisten i den norske ordlisten.)

Et annet eksempel er redegjørelsen han gir over dødsfall og materielle ødeleggelser i 2. verdenskrig og konflikter, hentet fra periode XIII August 1942-1944, kapittelsted 36 *Stalingrad*:

Sammen med Paulus (tysk general som ledet den 6. arme ved Stalingrad, *min anmerkning*) ble det tatt omtrent 90 000 tyske krigsfanger. Innen våren var nesten halvparten døde av sult og sykdom. Omtrent 180 000 tyske militære forble savnet. Av de 300 000 mann som utgjorde 6. armé, vendte bare vel 6000 hjem i live.

Andre verdenskrig kostet Den røde armé 8 til 9 millioner døde og 18 millioner sårede. I tillegg var det anslagsvis 16 til 19 millioner sovjetborgere som mistet livet under krigen. Anslagene av totalt døde svinger rundt 25 millioner, fem ganger så mange som det samlede antall tyske krigsofre. (Mak 1, 433)

Også *fremtiden* underbygger Mak med tall: I epilogen oppgir han for eksempel at gjennomsnittsalderen i Europa i 2050 kan ligge på 52 år, til forskjell fra USAs gjennomsnitt som vil ligge på 35. Europas andel i verdensøkonomien kan tilsvarende være sunket fra 22 % til 12 % innen samme år. (Mak 1, 726) Tallene er her knyttet til det jeg skal komme tilbake til under kapittel 4 – Maks *bekymring* for Europa.

Ett sted i teksten oppgir Mak konkret referanse til hvor statistikken er hentet. Det gjelder *Mass Observation*, som var ett av verdens første meningsmålingsinstitutter og hvis materiale fortsatt er oppbevart på Universitetet i Sussex i England. Mak henviser til materiale herfra i periode VI Juni 1939-1941, i kapittelstedene 28 *Brasted* og 29 *London*, for å vise hvilken effekt blitzkrigen i 1940 faktisk hadde på befolkningen i London.

Maks *muntlige kilder* omfatter tilfeldige møter, navngitte og ikke navngitte kilder Mak kommer i snakk med på turen. Et eksempel er møtet med en eldre mann ved navn *Antonnis Verslawski* i den gamle rettsbygningen i Vilnius. Denne bygningen har huset tsarrussisk, prøyssisk, bolsjevikisk, polsk, sovjetisk, tysk – gestapistisk, og, igjen, sovjetisk rettspraksis, skriver Mak – og er en lokal katalog over *århundrets ondskap*. (Mak 1, 179) Verslawski var offer for den siste av de nevnte rettspraksiser, den sovjetiske, og som gammel mann er han tilbake der han ble holdt fange. Samtidig vandrer Mak rundt i bygget og kommer i snakk med ham. (Ibid) Verslawski er derfor kanskje et eksempel på det Mak under *Takk* kaller konfrontasjonene med fenomenet *historisk sted*. (Mak 1, 739)

Maks bok er ellers spekket med *avtalte intervjuer*, med samtaler med folk han kjenner, eller folk han settes i forbindelse med. Teksten bærer i det hele tatt preg av et stort nettverk. Som regel oppgir han navnet på den eller de han møter. Riktignok ikke alltid med gateadresse, men

så nært at enhver fort vil kunne vite i hvilken telefonkatalog en burde begynne; dersom en skulle søke å finne vedkommende for å sjekke ut om det dreier seg om faktiske eller fiktive personer.

Mange av kontaktene hans er kolleger, altså journalister, eller mennesker han i egenskap av journalist har kommet i kontakt med tidligere, eller venner og bekjente, som Juri Klejner i Petrograd (Mak 1, 163), familien Winkler i Nietsky (Mak 1, 644) og hollenderne i Vásárosbéc (Mak 1, 12). Hollenderne i Vásárosbéc er allerede nevnt. En annen landsmann er Hans Krij. Krij kom til Praha som desertør fra nederlandsk kolonikrig i Det fjerne Østen i 1948. Han var da en venstreorientert ung mann som abonnerte på bladet *De Groene* – et blad som ble konfiskert av de nederlandske myndighetene den gang. (Mak 1, 532) Som jeg nevnte i innledningen, er Mak journalist i det samme bladet i dag. Krij's historie er *en liten historie i den store*: Valget av Tsjekkoslovakia som fluktsted var følelsesmessig begrunnet, ikke politisk. Han hadde brevvekslet med en tsjekkisk jente. Valget av livsledsager førte til at han ble boende – og den kalde krigen satte en stopper for retur til hjemlandet. (Mak 1, 532ff). Gjennom fortellingen hans fremkommer et bilde av den langsomme oppmykningen av tsjekkisk politikk og av den langsomme endringen i *mentalitet* som gjorde at opprør etter hvert ble mulig.

Det jeg har valgt å kalle *enetales* ovenfor utgjør en spesiell gruppe kilder. Selv om en observant leser under lesningen av disse kanskje kan ane spørsmål fra Maks side, fremstår de som om intervjuobjektet har fått ”mikrofonen” for seg selv. Alle er *jeg-fortellinger* - og alle fremstår som *livsfortellinger*. Som nevnt over anerkjenner han den utfordringen pålitelighet kan være, men han velger også her posisjonen ”historiene i boken taler for seg, med sine svake og sterke sider.”(Mak 1, 739)

Den første er *keiser Wilhelms barnebarn*, en mann som uten navn, i periode III Mars 1917-1924, kapittelsted 11 *Doorn*. Sannsynligvis er dette barnebarnet også kilden for Maks beskrivelse av keiseren i periode I Januar 1900-1914, kapittelsted 4 *Berlin* av hvordan han var som privatmenneske. (Mak 1, 34, 35) Det er i dette sist nevnte kapitlet at Mak skriver at keiserens *visjon* om å forrykke maktforholdene i og utenfor Europa skulle gjøre århundret til *Tysklands* århundre: ”Slik det 18. århundre var det franske, det 19. århundre det engelske, slik måtte det 20. århundre for dem bli det tyske århundre og slik ble det i en viss forstand også. (M1, 51) I motsetning til de franske ledernes håp om et århundre preget av rettferdighet og menneskelig mildhet, om saktmodighet og solidaritet nevnt i avsnitt 2.1. (M1, 22) var keiseren *militært* orientert og med høye ambisjoner for sin *nasjon*. Keiseren ønsket å endre det

som med et munnhell ble beskrevet som ”I Europa hersker balanse, utenfor Europa hersker England” til i stedet å lyde ”Utenfor Europa hersker balanse, i Europa hersker Tyskland”.

(Mak 1, 51) Mak skriver:

Det betydde ikke at keiser Wilhelm II forberedte krig. For ham var det militære fremfor alt en form, en måte å ordne sitt unge land på. Krig, det var noe helt annet, det var i hans generasjons øyne noe helt modig og romantisk, men det hadde ingen realitet. Wagnerdyrkelsen, orienteringen mot romantikken, *Reinheitskultur*, lengselen tilbake til huset i skogen, hele denne willhelmiske eventyrverden skulle til sist likevel seire over rasjonaliteten hos strateger, bedriftsleder, økonomer og vitenskapsmenn. (M1, 57)

Det keiserlige barnebarnets beskrivelse av bestefaren og hans familie ribbet for all makt, mer enn antyder Maks holdning til keiserens maktpolitikk – og til *nasjonalisme* slik den gir seg uttrykk over i en lengsel tilbake til idyllisk opprinnelse.

Munnhellet ”I Europa hersker balanse, utenfor Europa hersker England” og keiserens ”I Europa hersker balanse, utenfor Europa hersker England” møter i epilogen *en tredje variant*. Det inngår i en TV-reklame det konservative partiet kjørte i 1999. Et velstående par i tredveårene diskuterer EU/Den europeiske union – og kommer frem til følgende sluttmotto: ”I Europa, ikke styrt av Europa.” (M1, 730) Utsagnet inngår i Maks redegjørelse i epilogen for hvorfor han er bekymret for EU, og jeg tar tråden opp under kapittel 5.

Neste enetaler er *Vittorio Foa*, italiensk fagforeningsmann, det progressive Italias bestefar, noe Foa kaller ”helt borti hampen” selv, i periode V Mai 1922-1939, kapittelsted 20 *Predappio*. (Mak 1, 261) Foas fortelling er en fortelling om å forene motsetninger, om hvordan motstandarbeidet skapte vilje til å utforme en ny og antifascistisk grunnlov etter krigen og om politisk ansvar. Hans fortelling slutter slik: ”Italienerne oppfant fascismen. Det ansvaret må vi ikke unndra oss. Men den antifascistiske grunnloven vi laget den gangen, den kunne de aldri ta fra oss.” (Mak 1, 262)

Neste enetaler er *Richard von Weizsäcker*, tidligere tysk president, et faktum som riktignok ikke fremgår i teksten. Richard er sønn av Ernst, som blant annet var en av drivkreftene fra tysk side bak Münchenavtalen, noe som fremgår i periode VI Juni 1939-1941, kapittelsted 25 *Fermont*. Von Weizsäcker inngår som en av flere eldre menn blant disse enetalerne; menn som har hatt stor makt og innflytelse og som deler sin erfaring med Mak. Fordi de erkjenner de ødeleggelsene krig medfører, forlater de det *militære* sporet og går inn for *politikk* i stedet for våpen.

Så opptrer *Anna Smirnova*, en kvinne fra nåværende St. Petersburg, som overlevde tyskernes beleiring av Petrograd, som byen da ble kalt, under 2. verdenskrig, i periode VII Juli 1940-1942, kapittelsted 34 *Leningrad*. Smirnova gir en personlig beretning fra Sovjets krigsinnsats, men også om den stangnasjonen regimet etter krigen førte med seg.

Deretter møter vi *Windrich Hans Hubertus Behr*, en offiser i tysk *Werhmacht* som kjempet i Polen, Nord-Afrika og ved Stalingrad, i periode VIII August 1942-1944, kapittelsted 36 *Stalingrad*. Behr arbeidet i femtiårene for *Det Europeiske Kull- og Stålfellesskap*, deretter som fungerende generalsekretær i EEC/Fellesmarkedet. (M1, 417) Som von Weizsäcker er han også et eksempel på menn i maktposisjoner som har erfaring fra krigen, og som går inn for politikk i stedet for våpen. Det samme gjelder *Max Kohnstamm*, allerede nevnt over, som er nederlander, sønn av en mann av jødisk bakgrunn og av en kvinne fra en velstående ikke-jødisk familie. Kohnstamm satt i interneringsleiren *Amersfoort* i begynnelsen av 2.

verdenskrig – kanskje på grunn av sin herkomst (det fremgår ikke av teksten) og det fremgår heller ikke hva som ble farens, eller for så vidt andre jødiske slektningers, skjebne. Det som fremgår av fortellingen at han er en sentral aktør i Det Europeiske Kull- og Stålfellesskap, at han kjenner Behr nevnt over (Mak 1, 565), og at også han var engasjert i dannelsen av EEC, blant annet sammen med franskmannen *Jean Monnet*. Monnet er for øvrig en person Mak hyppig vender tilbake til, men som av naturlige grunner ikke blir gjenstand for en enetale, i og med at han døde i 1979.²² Mak anerkjenner imidlertid Monnet som en viktig aktør som tidlig forsto behovet for et europeisk politisk fellesskap. Monnets engasjement startet allerede i forbindelse med 1. verdenskrig. (Mak 1, 101-102)

Da Behr og Kohnstamm møttes første gang, forteller Kohnstamm Mak at Behr sa ”Jeg vil De skal vite at jeg var yrkesmilitær under hele krigen.” Kohnstamm sier at han svarte: ”Vi er ikke her på grunn av *fortiden*, men på grunn av *fremtiden*.” (Mak 1, 565)

Den neste enetaleren er *Wlodek Matwin* i periode IX September 1944-1956, kapittelsted 49 *Praha*. Matwin var sentral i det polske kommunistpartiet, sekretær for sentralkomiteén og høyre hånd for partisjef Gomulka frem til 1963. Matwin er for øvrig Maks lokale guide i periode VII Juli 1940-1942, kapittelsted 33 *Warszawa*. Når Mak forteller fra omvisningen Matwin gir, kalles han faktisk *historiker*, i tillegg til politiker, og fornavnet hans er stavet *Wladyslaw*, ikke *Wlodek*. (Mak 1, 426). På sett og vis er Wlodek/Wladyslaw den østeuropeiske ”negativen” av de vesteuropeiske mennene med makt nevnt over. I Matwins

²² Se <http://www.historiasiglo20.org/europe/monnet.htm> - lest 16.10.2011

fortelling kommer imidlertid innsikten i kommunismens strategi(for) sent. Først i talen sier han dette:

Livet mitt har vært preget av vold. I det meste av det jeg har opplevd, hadde jeg ikke noe valg. Det var store krefter utenfor meg selv som grep fatt i meg: under krigen, hos de kommunistiske opprørerne, i hæren, i partiet og endelig på fabrikken der jeg arbeidet. Først lenge etter på forsto jeg det: vi er begrenset. Blikket vårt, forstanden vår, alt er strengt tatt begrenset. Jeg mistet helt kontrollen over livet mitt. (Mak 1, 541)

I sin enetale forteller Władek/Władysław så om gradvis oppmykning og hvordan Polen unngikk sovjetisk invasjon, før han slår han fast: ”Politikere er mennesker som betjener en maskin.” (Mak 1, 544) Avslutningsvis står dette:

”Min tro er forandret til tvil. Jeg skal si deg det min venn, politikk er hardt arbeid. Du må ha sans for det, du må ha smaken for det, jeg drev med det i mange år, men egentlig er jeg ikke typen. (Mak 1, 545)

Med andre ord en *tragisk fortelling*, og ulik de vesteuropeiske mennenes fortelling. Først med Lubbers enetale som jeg straks kommer tilbake til, begynner også den vesteuropeiske mennenes fortelling å få anstrøk av tragedie.

Så høres enetalen til *Vitor Alves* i periode X Oktober 1956-1980, kapittelsted 56 *Lisboa*. Alves er ikke ulik Behr, en yrkesmilitær. Sammen med Otelo de Carvalho, Vasco Lourenço og andre offiserer i hæren, sto han bak det statskuppet i Portugal 1974 som startet *Nellikrevolusjonen* og som gjorde ende på diktaturet i landet. Det vil si også en mann som er militær, men som gjennomgår en *demokratisering* - som forstår at politikk er veien å gå. Det betyr at han må svike fedrene, i hans tilfelle svigerfaren, som var guvernør i regimet som ble veltet. (M1, 603 ff)

Den neste enetale er *Ruud Lubbers* i periode XI November 1980-1989, kapittelsted 59 *Nielsky*. Lubber har vært finansminister og senere statsminister i Nederland, med partitilknytning til kristendemokratene. Lubbers var en sentral politiker i EEC fra 1982, inkludert i den perioden da Maastrichtavtalen som dannet grunnlaget for dannelsen EU, ble utarbeidet, og gjenforeningen av Tyskland fant sted. Lubbers forteller Mak at han gradvis fikk ”en ny forståelse av Europa, en politisk forståelse, noe helt annet enn det byråkratiske Europa jeg kjente fra før.” (*Min utheving*) (M1, 651) Hans erfaringen, eller oppdagelse, fra arbeidet i EEC var at det gikk an å føre politiske samtaler ”om hva Europa egentlig var for noe, om europeisk kultur, til og med om reformasjonens rolle. Egentlig var vi allerede i gang med et helt nytt konsept av Europa, ikke teknisk, men et politisk Europa.” (M1, 652) (*Min utheving*)

Som jeg kommer tilbake til under kapittel 5. er det nettopp det politiske, og ikke bare det økonomiske, ved EU som prosjekt, som opptar Mak og bekymrer ham i det han mener disse to aspektene ved fellesskapet ikke er integrert og samkjørt. Lubbers enetale inngår som en bekreftelse på bekymringen, og avslutter som nevnt i en *tragisk* tone: Kohns strategier for å få igjennom gjenforeningen av Tyskland, inkludert en bilateral avtale med Frankrikes Mitterand, gikk på tvers av Lubbers opplevelse av å være del av et fellesskap. (Mak 1, 652 ff)

Den neste og den tredje representanten fra Øst-Europa blant disse ”enetalene”, er en lærer, kanskje professor, ved Universitet i Bucuresti, et menneske som sannsynligvis underviser i språk, og som forblir navnløs. Han beretter om revolusjonen i Romania i 1989, som førte til henrettelsen av ekteparet Ceaușescu og opphør av diktaturet i landet, i periode XII Desember 1989-1999, kapittelsted 63 *Bucuresti*. Læreren gir en rapport fra revolusjonen i Romania, om hvordan den sivet inn i klasserommet hans og hvordan han sakte oppdaget at regimet ikke lenger maktet å holde folk som han selv i ufrihet. (Mak 1, 681ff)

Den siste av enetalene er *Mr. Tišmas*, antagelig forfatteren *Alexandr Tišma* som snakker med Mak i periode XII Desember kapittelsted, 64 *Novi Sad*. Novi Sad ligger i nåværende Serbia. *Tišma* reflekterer over på krigen på Balkan på tampen av århundret, og sier seg enig med en kollega av seg, som har sagt at krigen ikke gir materiale til et drama, men til en *komedie*. All verdens ulykke og ondskap rammet det rare, lille Jugoslavia, sier han (M 1, 700) Han sammenligner landet sitt med en fattig mann, og en fattig mann er en tåpe, mener han, en landsbyidiot som lever isolert, uten kontakter, uten bånd til den store verden. De som står for politikken, menn som Karadžic, Milošević, Mladić, er fjellfolk, forteller han, som lar andre lide på grunn av fantasier de skapte om en fortid, vakre *myter* for å avhjelpe en vanskelig situasjon etter Jugoslavias sammenbrudd forteller han: Disse mytene er svaret på situasjonen, etter hans mening, ikke begynnelsen på den. (M1, 701)

Tišmas fremstilling er et eksempel på hvordan Mak peker på en historiebruk som bidrar til nasjonale mytedannelser, til konstruksjon av heltefortellinger som ikke har grunnlag i virkeligheten.

Hvor bevisst Maks valg av mennesker i maktposisjoner og vanlige mennesker er, er vanskelig å vite. Med unntak av det navnløse barnebarnet til keiser Wilhelm, Anna Smirnova fra St. Petersburg, den navnløse læreren fra Bucuresti og Alexandr Tišma, er kildene mennesker som har sittet i *maktposisjoner*. Hvorfor Wilhelms barnebarn og læreren fra Bucuresti fremstår uten navn må forbli gjetning: Er barnebarnet navnløst fordi kongemakten er svinnende? Er læreren fortsatt redd for represalier? Dette fremgår ikke av Maks beretning.

Hvor bevisst Mak selv er skjevheten i utvalget når det gjelder posisjon, nasjonalitet og kjønn er vanskelig å si. Som det fremgår over, er det imidlertid mulig å lese *en utvikling* av mannsrollen gjennom århundret i de refleksjonene de utvalgte mennene gjør seg. For østeuropéeren Władek/Władysław skjer det riktignok sent - kanskje for sent for ham personlig. De øvrige skifter tydeligere spor fra et *militært* til et *politisk*: De legger ned våpenet så å si, og går til forhandlingsbordet. Krav om fryktløshet og kamp om ære, byttes til fordel for samarbeid og utvikling.

Mak gir noen portretter av menn som har spilt en rolle i historien og som jeg kaller *overgangsfigurer* i Maks univers: De slipper ikke våpnene, de tviler og tenker, og viktig: de krysser *ikke* grensen over til en antidemokratisk ”banelvdel”. Den spanske falangens første leder, José Antonio Primo de Rivera er et eksempel. Mak beskriver ham som lesende, tenkende, søkende (M1, 282); en mann som manglet ”fascistisk temperament”: Han var for generøs, for vidsynt, for liberal, skriver Mak, med henvisning til Primo de Riveras biograf Stanley Payne. (M1, 283) Primo de Rivera ville skape ”en forsoning mellom tradisjon og morderen tid, sekularisering og religion, regional selvstendighet og sentral myndighet, mystikk og rasjonalitet.”(M1, 284) I de ideologiske debattene som gikk på politikkenes høyreside, de viktigste ideologiske diskusjonene i disse årene ifølge Mak, befant Primo de Rivera seg et sted midt i mellom:

”aristokrater og teknokrater, mellom rasister og ikke-rasister, mellom elitære konservative som ville følge den portugisiske professoren og diktatoren António Salazars eksempel og moderne unge som etterstrebet en massebevegelse á la Mussolini. Og gjennom det hele gikk motsetningen mellom radikal og ikke radikal. (M1, 283)

Primo de Rivera forsto i følge Mak, først i fengsel, anklaget for opprør, at hans bevegelse var blitt et skalkeskjul for den radikale høyresiden som kom til å ta i bruk autoritære, udemokratiske midler for å få gjennom sitt program. (M1, 288)

General Charles de Gaulle er et annet eksempel på en slik overgangsfigur. Mak portretterer ham som en mann av *ære* og en mann som kjempet for Frankrikes ære – også når det krever at fortiden gjenfortelles slik at æren, og ikke sannheten, ble sikret. (M1, 485, 486). Mak skriver faktisk at den tilliten generalen påberopte seg i det franske folket i 1940 var innbilt; tillit fikk han først sa krigen var vunnet. (M1, 588) I korte trekk beskrives de Gaulles regime som paternalistisk, hans styrke som leder som evne til å mobilisere mot en felles fiende: i 1940 mot tyskerne, i 1958 mot de *algirske ultra*. (M1, 594) Dette fungerte, skriver Mak, inntil revolusjonen i mai 1968. Da dreide det seg ikke lenger om en ytre fiende, men en situasjon

som krevde takt og kompromiss. (M1, 594) Demokrati var kort sagt ikke de Gaulles politiske ideal – men han krysset *ikke* over og ble en antidemokrat. Selv ikke et møte med Francisco Franco, en mann han beundret, endret dette: Når det kom til stykke, skriver Mak, var og ble den teatraliske de Gaulle demokrat, om enn av det formelle og primitive slaget. (M1, 594) De som, ikke kontroversielt, krysset linjen, også i Maks beretning, er menn som Adolf Hitler, Josef Stalin, Henri Philippe Pertain, Francisco Franco, António Salazar og Slobodan Milošević.

Benito Mussolini beskrives noe annerledes. Det Italia han springer ut fra, former hans fascisme på en annen måte enn Hitlers nasjonasosialisme:

Italienerne har aldri dyrket en nostalgi rettet mot en tapt ”italiensk” stamme slik tyskerne drømte om en ”germansk stamme” og et etnisk rent ”folkefellesskap”. Landet hadde opp gjennom århundrene vært befolket med en skiftende blanding av etruskere, keltere, grekere, vestgotere, lombardere, frankere, sarasere, hunere og andre folkelag, for en dels vedkommende opprinnelige innbyggere, for et langt større dels vedkommende erobrere som hadde slått seg til. Da Italia på 1800-tallet ble omdannet til én nasjon, kunne man i bestrebelsene på å smi et ”innbilt fellesskap” selv ikke med verdens beste vilje falle tilbake på termer som ”folk”, ”rase” og ”stamme”. Derfor valgte italienerne andre enhetssymboler, språk, kultur, den franske revolusjonens frihet og virtu, den skapende sivilisasjon som i århundrer hadde fått italienerne til å føle seg overlegne barbarerne i nord. (Mak 1, 270)

Italienerne var også mistroiske overfor staten, og hadde ingen hengivenhet for ”fedrelandet”, slik tyskerne hadde. (Mak 1, 270) Sinte bønder på landsbygden støttet Mussolini; frustrerte militære og småborgere i byene støttet Hitler. Mussolini hadde suksess i det sivile liv, og ble ansett som en lovende politiker før krigen; Hitler var en mislykket maler, en ”sær tulling i den europeiske elitens øyne”, som Mak formulerer det. (M1, 271)

Slik Mak fremstiller det, forelå det i mellomkrigstiden ikke grobunn for en ”Hitler” i Italia. Fra dagens Italia, eller nærmere bestemt under Maks besøk i Mussolinis hjemby Predappio i periode V mai 1922-1939, kapittelsted 20 *Predappio*, rapporterer han at 17-årige gutter høflig spør om de kan rekke en hånd forbi etter *Mein Kampf* og *Løgnen om Auschwitz*. (M1, 271)

Mak er imidlertid ikke *antimilitaristisk*. En av de mennene Mak er opptatt av i positiv forstand er Winston Churchill. Churchill var en militær mann, ingen ”Chamberlain”, han valgte ikke det politiske sporet, men det militære. Mak beskriver sin *egen* bestefar på en måte som står i kontrast til Churchill – uten at det gjøres et poeng av. Det gjelder et brev bestefaren skrev til sin datter, Maks mor, rett etter den tyske invasjonen i 1940, som viser en nærmest pasifistisk holdning. Bestefaren skriver:

Nå sitter jeg som en konge på kontoret mitt. Og jeg skal øve meg i å forsones med de nye omstendighetene. Man får øve seg i kunsten å være tilfreds med alt som skjer. (M1, 322)

En slags gjenklang til denne mentaliteten foreligger i periode XII Desember kapittelsted 65, *Srebrenica* der Mak diskuterer nederlendernes rolle i massakren i 1995: ”De nederlandske blåhjelmene er internasjonalt kjent som fortreffelige fredsbevarere, de kan bedre enn noen bringe ro i en befolkning, men slåsskjemper er de ikke. ... med få unntak spilte nederlenderne en lite heltmodig rolle i Srebrenica. Spørsmålet er bare om de der og da hadde noe alternativ.” (M1, 712) Situasjonen var låst; det forekom en del mindre pene ting (fra nederlenderne side, *min anmerkning*); serberne ble betraktet som militære kolleger, ellers er de lite å bebreide, mener Mak blant annet. (M1, 712,713) Poenget mitt er ikke å veie mellom rett og galt her – og Maks redegjørelse for det som skjedde i og rundt Srebrenica er dessuten langt mer nyansert enn den jeg fremstiller her. Poenget er å peke på det *militære* kontra det *politiske* sporet i Maks fortelling.

Anna Smirnova er den eneste kvinnen blant enetalerne i Maks bok. Hun gir også en av bokens få vitnesbyrd om kvinners *aktive* rolle i historien – i dette tilfelle under tyskernes beleiring av St. Petersburg fra 1941-1944: ”Det var kvinnene som vant krigen, det er noe alle vet”, mente hun. (Mak 1, 391) Gjennom Smirnova får de russiske kvinnene *som gruppe*, heder. Selv gir Mak gir dem en viktig rolle i oppstarten av den russiske revolusjonen – riktignok også her som en gruppe; et *kollektiv*. Han skriver:

Da verdensrevolusjonen startet om morgenen torsdag 23. februar 1917, i bydelen Vyborg i Petrograd hvor en gruppe husmødre forgjeves hadde ventet for å få kjøpt brød. Det var den første milde dagen etter tre barske vintermåneder. Kvinnene ble urolige. Det kom til opptøyer. Samme ettermiddag gikk 100 000 arbeidere, kvinner og barn over Nevskij Prospect med rop om ”Brød!” og ”Ned med Tsaren”. To dager senere, lørdag 25 februar, lå hele byen lammet. (Mak 1, 165)

Slik skrives de, om ikke eksplisitt, inn i tradisjonen *etter* de kvinnene som i mange sammenhenger fremstilles som gnisten som tente den franske revolusjonen: De ropte også på brød.

Rosa Luxembourgs rolle i forbindelse med forsøk på sosialistisk revolusjon i Tyskland i mellomkrigstiden får plass i maks beretning. (M1, 204-205) Likeledes nevnes et opprop Dolores Ibárruri, *La Passionara*, holdt til mødre og kvinner i den spanske borgerkrigen (M1, 306) og Margareth Thatchers radikale omlegging av det britiske samfunnet på 1980-tallet (M1, 614 ff). Men kvinner er ellers stort sett del av en gruppe, et kollektiv, som de russiske kvinnene over, eller mødre, døtre og ektefeller.

Kvinnerns kamp for borgelige rettighet i begynnelsen av århundret får imidlertid plass i periode I Januar kapittelsted 3 *London*. Fremstillingen er knyttet til en fortelling om skjebnen til en ung kvinne ved navn Emily Davison som døde av skadene hun fikk da hun kastet seg foran kongens hest mens hun viftet med to flagg, i kampen for kvinners rettigheter. (Mak 1, 41 ff)

Kapittelsted 52 *Amsterdam* i periode IX September 1944-1956, begynner slik: ”De stolte kvinnene på sykler.”(Mak 1, 572) Teksten handler om Maks refleksjoner omkring den kulturelle omveltningen som fant sted på 1960-tallet, og han konkluderer med at den virkelige omveltningen fant sted i *hjemmene*, ved hundretusener av alminnelige kjøkkenbord: Antall nederlendere som var i mot at kvinner tok arbeid utenfor hjemmet sank fra 80 til 40 prosent. Jeg har sitert avsnittet en gang over for å illustrere Maks fortellergrep (se side 25 her). Her nevner jeg her fordi det er et sted Mak gir den moderne feminismen plass – men uten å bruke begrepet ”feminisme”.²³

I tillegg til enetalene gjennomgått over, har Mak samtaler underveis som ikke synes tilfeldige, som dem han har med Antonnis Verslawski i den gamle rettsbygningen i Vilnius nevnt over. (Mak 1, 179) Et eksempel er fortellingen om et besøk Maks venn Juri Klejner hadde i Vinterpalasset i 1952, der faren hans var ansvarlig for det tekniske i Eremitasjen. Det er ikke en enetale som de som er nevnt over, men snarere en *sitasjonsbeskrivelse* som gir et innblikk i hvordan Stalinkulten terroriserte vanlige folks liv. Da Klejner var barn, var han i palasset i anledning 7. novemberparaden og hadde fått ta med en like ung venn. Denne kom i skade for å spørre hvem som ville etterfølge Stalin dersom han døde. Å stille dette spørsmålet var en dødssynd – og ble snappet opp av den obligatoriske hemmelige politimannen som var til stede. Politimannen rapporterte ikke setningen, men Klejners far sov ikke på en uke. (Mak 1, 174)

Et annet eksempel på et avtalt møte er den *intervjulignende samtalen* Mak har med Hans Krij, den nederlandske desertøren som flyktet til Tsjekkoslovakia i 1948 nevnt over. Mak er tydelig til stede i intervjuet: Krijt omtales i tredje person. Vi får allikevel høre Krijts livsfortelling. (Mak 1, 532ff) Det samme gjelder til en viss grad samtalen med Nigel Nicolson, en fallen aristokrat, sønn av diplomaten og parlamentsmedlemmet Harold Nicolson og forfatteren Vita Sackville-West (Mak 1, 38,39) Samtalen Mak fører med den tyske pensjonerte forleggeren Wolf Jobst Siedler er mer som et regulært intervju å regne. Siedler er representant for det tyske borgerskapet som for sent oppdaget hva det å støtte Hitler innebar - skal vi tro hans

²³ I den engelske oversettelsens epilog nevnes ”women’s rights som en av flere forhold som inngår i det moderne:... secularisation, globalisation, individual liberties, women’s rights and allthe rest that goes with a moderen society. M2, 813

fortelling (Mak 1, 359ff) Dette er imidlertid heller ikke et *kritisk intervju* – det fremstår mer som en god prat der det eventuelt blir opp til leseren selv å bedømme Siedler.

Siedler er for øvrig venn av Richard von Weizsäcker, den tyske presidenten nevnt over, men dette fremgår ikke av intervjuet. Denne opplysningen kommer i underkant av 300 sider lenger fremme, og i forbindelse med oppløpet til Berlinmurens fall i 1989. (Mak 1, 639)

Blant *minnesmerkene* hører gravplasser, monumenter, minneplakater og tydelig markerte historiske steder, men også halvt eller helt glemte monumenter og steder. Det dreier seg derfor både om minner hugget i stein og innrisset på plater, og om rester og spor. Noen eksempler: Graven til Hitlers foreldre i Leonding i Østerrike (Mak 1, 73,74); graven til en av de få som nektet å gjøre militærtjeneste under Hitler, østerrikeren Frans Jägerstätter (Mak 1, 254, 255); den nesten glemte som statuen i Koeningsallee i Berlin av en mann Mak setter høyt, nemlig Walter Rathenau (Mak 1, 209); et dødt tre ute på slagmarken ved Stalingrad, dekket av mødre og hustruers tørklær ”som på et åndetre i Det fjerne Østen” (Mak 1, 431); overkjørte rester av muren som Warszawa-ghettoen var omringet av, skjult bak et stinkende gårdsrom (Mak 1, 383); polerte kulehullene på fasadene i Barcelona (Mak 1, 289); seiersmonumentet i Dresden. (Mak 1, 506)

Ut over kartene som jeg kommer til i neste kapittel, har boken ingen *illustrasjoner*. På Maks hjemmeside og fane *Europa* ruller 10 bilder, kanskje tatt under turen.²⁴ Det er landskapsbilder og bilder fra byer, men mennesker ses knapt. Ett av bildene er riktignok en montasje av fotografier av soldater, antagelig fra 2. verdenskrig.

Under en underfane på Maks hjemmeside blir inntrykket forsterket: Under en fane som heter *Fotos*, finnes det flere fotografier, og til disse har Mak innledningsvis knyttet en kort kommentar: Han forteller at han på reisene alltid hadde et kamera for hånden, dels for sin egen hygge skyld, og dels for å dokumentere. For, som han skriver, bildene ga ham andre detaljer av historiens spor enn notatene hans gjorde. At han tar bilder fremkommer kun en gang i boken. (Mak 2, 425) Skulle han vist alle bildene han tok, ville det ha fylt et digert album, skriver han på nettsiden. Fotoene utgjør 36 i tallet, er oppstilt som om de var limt inn i et album – og rullerer altså ikke over skjermen som de førstnevnt. Det er følgelig også mulig å se på dem i ro og mak. Ut over den innledende kommentaren til Mak nevnt over, er fotoene kun teksten med måned og sted. En må til boken for å få utfyllende informasjon. Også disse fotoene er primært av steder og ting, ikke mennesker. Et unntak er ett foto der vi ser et maleri av arveprins Frans Ferdinand og en utstilling av jakken og hjelmen med den store dusken

²⁴ Se <http://www.geertmak.nl/nl/Europa> - lest 20.07.2011

kjent svart-hvitt filmer fra kronprinsparets fatale tur til Sarajevo i 1914. Men det er en montasje, et slags stilleben, noe som er dødt, eller, som er tilfelle med flere av de andre fotoene, steder som er forlatt, eller der mennesker så vidt skimtes og fremstår mer som en slags rekvisitt. Dessuten må en vite at det er Franz Ferdinands maleri og uniform. Teksten vil så fortelle at foto er tatt i Heeresgeschichtliches Museum i Wien som Mak besøker i periode II februar 1914-1918, kapittelsted 6 *Wien*. (Mak 1, 84).

Et annet unntak er et foto av et foto av Mussolini i full mundur omgitt av kone og barn. Det er som om mannen trer ut av rammen. Et tredje unntak er et foto som viser en mann foran et tog, og denne mannen ser ut som Mak selv – igjen uten at vi kan vite det hundre prosent. Det er tatt i Odessa i august, og er mer et bilde av denne person enn av toget. Det vi vet fra teksten og som jeg har redegjort for over, er at Odessa er ett av de stedene på reisen der Mak både møter og reflekterer rundt sitt ideal, det multinasjonale, multikulturelle.

Et tredje og siste unntak viser en ung og smart kledd kvinne med fotoapparat. Hun står, fremgår det av kommentaren, midt i Stalingrads ruiner, men de forekommer å være kulisse nærmest. Bildet handler først og fremst om kvinnen med fotoapparatet. Valget forekommer pussig i lys av den kvinnen som Mak i teksten knytter til slaget. Det dreier seg om en navnløs kvinne, en gammel kone som Mak beskriver slik:

Hun er kledd i klumpete støvler, tykke strømper, koksgrått skjørt og strikket vest. Det grå hodet er litt bøyd, hun beskytter det med et brunt skaut, huden er rød, hun mangler nesten alle tennene i munnen. En gang – i 1955 eller 1942 – må hun ha vært pen, for ikke å si vakker, det kan man se på øynene hennes. (...) Den vinteren i Stalingrad var hun kanskje sykepleier, eller en av de barske kvinnene i luftvernartilleriet, eller en av de flere tusen mødre med barn som satt gjemt i kjellere og huler og opplevde slaget om byen fra begynnelse til slutt. (Mak 1, 430)

Hva grunnen kan være til de mennesketomme bildene, er vanskelig å gjette: Kanskje de bare understreker Maks poeng om at det er rester – spor - som er igjen, han er på jakt etter?

Kapittel 4 Maks reiserute

4.1 Perioder

Tar en utgangspunkt i den norske utgaven og trekker fra de sidene som omfatter avsnittene *Prolog og Epilog, Takk, Litteratur og Register*, utgjør Maks reiseberetning, 699 sider. Regner en opptakten til, og selve første verdenskrig til tidsrommet 1900-1918, dekker 116 av de 699 sidene denne konflikten. Tidsrommet 1918 - 1939 opptar 178 sider. Regner en andre verdenskrig fra 1939 til 1946, altså til og med kapittelsted 48 *Nürnberg*, opptar den 213 sider, mens etterkrigstiden, resten av århundret, opptar 118 sider.

Kapitlene som omfatter 2. verdenskrig er da regnet fra kapittel 25 *Fermont* i periode VI Juni 1939-1941 og frem til og med kapittel 48 *Nürnberg* i periode IX September 1944-1956. (Mak 1, 313-526) Da er sluttstrek for krigen satt ved rettsoppjøret, ikke ved Tysklands kapitulasjon i 1945 (eller Japans for den del).

Gitt at en holder seg til denne inndelingen, ligger 13 av de stedene Mak besøker knyttet til 2. verdenskrig i Vest-Europa, 7 i Øst-Europa, 3 i Sør-Europa og 1 utenfor Europa. Sistnevnte er Istanbul, som jeg kommer tilbake til under. Tar vi utgangspunkt i at Vest-Europa tilsvarer steder på alliert side, reduseres antallet fra 13 til 9. Derfor er det rimelig å hevde at reiseruten som sådan avspeiler at Mak er oppmerksom på at Øst-Europa og Syd-Europa led betydelige tap under krigen, og måtte tåle grusomheter som både overgår forstanden og som lenge var glemt. Teksten konfirmerer dette.

Mak selv har imidlertid plassert kapittelsted 48 *Nürnberg* i en periode som strekker seg lenger enn til 1945, nemlig i periode IX September 1944-1956. Dette kan være et uttrykk for at han mener krigen "varer" til 1956 - i den forstand at krigen også omfatter ettervirkningene av den. I det kapittelstedet som følger etter 47 *Nürnberg*, kapittelsted 48 *Praha*, beskriver han disse, herunder den omfattende sultkatastrofen som truet Europa de første fredsårene.

(Mak 1, 528) Avslutningen av kapittelsted 47 *Nürnberg* tilsier imidlertid at han egentlig holder seg til gjengs periodisering. Her skriver han nemlig:

Annen verdenskrig kostet minst 41 millioner europeere livet: 14 millioner militære og 27 millioner sivile, inkludert omtrent seks millioner jøder. Den var en katastrofe som *i en periode på seks år* gjennomsnittelig kostet 20 000 liv pr. dag. I Polen og de baltiske statene var en av fem innbyggere døde ved krigens slutt. I Sovjetunionen kunne dødstallene lenge bare anslås på grunnlag av nedgangen i det totale folketallet.

(Mak 1, 526) (*Min utheving*)

Det er derfor kanskje mer ”riktig” at 1957 for Mak markerer en ny tid og at det er derfor han opererer med en periode som løper frem til 1957. Dette er også det året da EEC, det som senere skulle bli EU, ble dannet.

Uavhengig av hvor en legger ”snittet” – etter kapittelsted 47 *Nürnberg* eller etter kapittelsted 50 *Budapest*, opptar første halvdel av århundret rundt regnet 2/3 av boken, med vekt på 1. og 2. verdenskrig. Regner vi ikke med det aller første kapittelstedet i boken, kapittelsted 1 *Amsterdam*, som handler om avreisen og som antyder en visjon for det århundret som skal gjennomreises historisk nevnt over, er opptakten til 1. verdenskrig behandlet i fire kapitler og samlet periode I Januar 1900-1914 og kapittelstedene 2 *Paris*, 3 *London*, 4 *Berlin* og 5 *Wien*. Maks oppsummering av Tysklands sentrale rolle avspeiles også i antall ganger Berlin inngår i reiseruten. Dette skjer nemlig hele 6 ganger, og besøkene er i tillegg fordelt gjennom hele århundret. Byen ”bardunerer” på et vis Maks reise. Dette henger godt sammen med Maks oppfatning av at det 20. århundret er *Tysklands* århundre slik jeg har referert over i underkapittel 3.3. Kildeunivers.

Under besøket i periode I Januar 1900-1914 tematiseres hvordan Tyskland var Europas ”underdog”; i periode VI April 1918-1938 behandles det tyske kravet om nasjonal oppreisning etter 1. verdenskrig, og det vises til hvordan ambisjoner om demokrati og markedsliberalisme spilte fallitt; i periode VII Juli 1940-1942 fremkommer effekten av nasjonalismen, nemlig radikal etnisk renselse; i periode X Oktober 1944-1956 beskrives tysk realitetsorientering etter krigen, og den tyske 68-generasjonens oppgjør med foreldregenerasjonens fortielser. I periode XI November 1980-1989 skildres gjenforening og forsøk på integrering av Vest- og Øst-Tyskland i etterdønningene av jernteppets sammenbrudd.

Dels er førkrigs-Tyskland et land som tar nasjonalismen ut i sin ytterste konsekvens, og er derfor et viktig eksempel på ett av Maks sentrale poeng: Det dreier seg om kampen for et *multikulturelt* og *overnasjonalt* Europa. Tyskland, personifisert i Maks beretning om Winrich Behr, er nettopp overnasjonalt orientert. Mak skriver det ikke eksplisitt, men gjenklangen av krigen som et tapsprosjekt, er etter min mening hørbar.

Av de 66 kapittelstedene som boken inneholder, opptar som nevnt over Berlin 6. Av de øvrige hovedstedene opptar London, Paris, Moskva og Amsterdam 2 hver, mens Stockholm, Helsingfors, Roma, Lisboa, Dublin, Riga, Praha, Budapest og Brussel ett hver. Barcelona - ikke Madrid - står på ruten når Mak drar over den iberiske halvøya, mens Portugals hovedstad Lisboa vies et kapittelsted.

Ser en på kronologien i Maks periodisering, følger den stort sett tidsaksen - fra århundrets begynnelse til dets slutt. Unntak er perioden 1917-1939, der Maks reise gjennom historien går litt frem og tilbake langs tidslinjen. Han deler nemlig dette tidsrommet i følgende tre overlappende perioder: III Mars 1917-1924, IV April 1918-1938 og V Mai 1922-1939. Den første har Øst-Europa som fokuserer russisk, den andre Sør-Europa og den tredje Vest-Europa - med vekt på Tyskland.

I tillegg til periodisering av tidsrommet 1944-1956, virker et par periodiseringer umiddelbart uventet: Periode II Februar 1914-1918 er én periode, og det synes jo rimelig, i den forstand at 1. verdenskrig ble startet i mai 1914 og avsluttet i november 1918. Perioden omfatter imidlertid kapittelsted 10 *Versailles*, der han gir en redegjørelse for fredsforhandlingen som først ble avsluttet i 1919. Hvorfor han ikke like godt bruker periodebetegnelsen 1914-1919 står åpent. Det kan muligens bero på at for folk flest i Europa kom freden i 1918, ikke i 1919 – og at dette er Maks overordnede poeng. Fredsforhandlingene var jo noe politikerne drev med. Ikke uventet er effekten av disse forhandlingene et sentralt element i Maks forklaring på hvorfor det gikk som det gikk *etterpå*: Europakartet ble risset opp på tegnebrettet uten hensyn til folks oppfattelse av tilhørighet eller *nasjonal identitet*, skriver han, og erstatningskravet tyskerne ble pålagt, inngikk som argumenter på tysk høyreside – med fatale konsekvenser for den sosialistiske og sosialdemokratiske fløyen i tysk politikk. (Mak 1, 123,124, 212)

Periode X Oktober 1956-1980 er helt og fullt vesteuropeisk, og dreier seg om dannelsen av EEC, og om begynnende utfordringer knyttet til visjonen om en reell integrering av medlemslandene. For øvrig er – interessant nok - selve året 1957 falt ut av Maks periodisering i den engelske utgaven, både i innholdsfortegnelsen og i teksten, mens den inngår i den norske utgavens innholdsfortegnelse. For øvrig er periodeanvisningen inne i boken som i den engelske utgaven – det vil si 1958-1980. (Mak 1, 557) Dette er sannsynligvis en redigeringsglipp. Men samtidig er det underlig - dels fordi alle de andre årene i århundret er med, fra 1900 til 1999, dels fordi 1957 er det året da EEC, som Mak er svært opptatt av, ble etablert. Selve etableringen omtales imidlertid. Den er flettet inn i fortellingen til den nederlandske politikeren Max Kohnstamms historie, en annen av de enetalene som Mak slipper til i boken, og som jeg har omtalt i underkapittel 3.3. Kohnstamms historie utgjør brorparten av det første kapittelsted 51 *Brussel*. Det er hans livshistorie som er flettet sammen med historien om dannelsen og utviklingen av EEC. Livshistorien understreker det jeg skal komme tilbake til i kapittel 5: At Mak ser denne samarbeidsorganisasjonen som et vern mot konflikt og krig i dagens Europa, og at *historiene om krigen* må holdes levende for å

oppretholde fellesskapet. Kapittelet der Kohnstamms historie står, avsluttes med et besøk i Brussel og i den belgiske landsbyen Sint-Joris-Weert, som begge viser tegn til det motsatte av fellesskap: Belgia er i en pågående oppløsningstilstand, og landsbyen er knivskarpt delt mellom de flamsktalende og fransktalende. (Mak 1, 569-71) Slik gir fortellingen nok et innspill til Maks underliggende bekymring for det europeiske fellesskapet i betydningen EU. I samme periode gir han også en opptakt til en tematikk i den siste perioden, periode XII Desember 1989-1999. Dette dreier seg om kapittelsted 55 *Lourdes* og kapittelsted 57 *Dublin*, som begge indirekte påpeker *religion i kombinasjon med politikk som en negativ kraft* i samfunnsutviklingen. Kapittelsted 57 *Dublin* dreier seg også om *lokal nasjonalisme* som er næret av nostalgiske drømmer. (Mak 1, 619) Fortellingen fra Irland er delvis en gjenklang av Maks beretning fra Baskerland i periode V Mai 1922-1939, kapittelsted 23 *Guernica*. (Mak 1, 299) Vold og økonomisk stagnasjon er resultatet – om det dreier seg om Francos diktatur, eller om ETA eller IRAs terror.

I bokens to siste perioder, XI November 1980-1989 og XII Desember 1980-1999, reiser Mak primært i Øst-Europa. Berlin inngår, men for øvrig inngår Polen, Russland, Ungarn og Balkan på reiserutene. Periode XI November 1980-1989 er et gjensyn med den delen av Europa som var tapt til kommunismen. Reisen går fra Berlin og Berlinmurens fall til Nietsky og situasjonen før og etter DDRs fall, til Gdansk og Moskva med beretninger om de kommunistiske regimenes forfall, og om kaos og opprydning i etterdønningene av dem. Perioden avrundes i Tsjernobyl, kapittelsted 62 med samme navn - det 20. århundres Pompeii, som Mak kaller det. (Mak 1, 676) Det er også sinnbildet på det bildet av Sovjetsamveldet Mak tegner, og implisitt på de kommunistiske regimene som antidemokratiske, som etter hvert blir så bakstreverske at de faller sammen. Mak skriver for eksempel:

Ulykken i kjernekraftverket i Tsjernobyl er – sammen med Afghanistan og krysserrakettspørsmålet – alminnelig betraktet som begynnelsen på Sovjetunionens undergang. Slik den store hungersnøden i 1891 nådeløst blottla tsarismens utilstrekkelighet, viste Tsjernobyl nesten et århundre senere hvor splittet, stivt og råttent regimet var blitt. De viktigste styringsinstrumentene, hemmeligholdelse og undertrykkelse, fungerte ikke lenger i en moderne verden med tilhørende kommunikasjonsmuligheter. Partiledelsens troverdighet sank til et nullpunkt. (Mak 1, 675)

Kapittelstedene i siste periode, periode XII Desember 1989-1999, ligger alle i det post-kommunistiske Europa, og er land preget av fattigdom og etnisk konflikt. Her gjenkaller Mak gjenferdet av Holocaust; - og her *religiøst*, ikke rasistisk, motivert. Fortellingen er en slags speiling av den han gir i periode IV April 1918-1938 og periode VII Juli 1940-1942.

4.2 Steder

Ser en bort fra avsnittene *Prolog, Epilog, Takk, Litteratur* og *Register*, inneholder Maks bok 12 reiser i dagens Europa, som hver varer en måned. Videre dekker hver av disse månedlige reisene en definert periode av århundret som Mak også reiser igjennom. Hver periode er videre delt i kapitler med overskrifter som tilsvarer steder på kartet. Med unntak av Istanbul, ligger alle kapittelstedene i Europa. Alt dette fremgår av innholdsfortegnelsen.

De 12 reisene forteller dermed hvordan Mak forbinder bestemte tidsintervaller i århundret med bestemte steder som han så ”reisebeskriver” - både som ”den gang da” og som han erfarer dem i dag. Hvert sted er derfor mer enn et tegn på kartet, og mer enn et sted det er mulig å dra til. Stedene og ruten er et uttrykk for Maks forståelse av og vekting av Europas historie gjennom det 20 århundre.

I tillegg tematiserer Mak dels steder og hendelser som ikke fremgår i innholdsfortegnelsen. I flere av kapitlene besøker han desstuen andre steder enn dem som angis i kapitteloverskriften, og reiser gjennom landskap på vei til kapittelstedet som han gjør et poeng av å beskrive. Han besøker også steder og hendelser *mentalt* - det vil si at de inngår i beretningen uten at Mak faktisk besøker dem. Eksempelvis og fra periode I Januar 1900-1914 med kapittelstedene 1 *Amsterdam*, 2 *Paris*, 3 *London*, 4 *Berlin* og 5 *Wien*: I kapittelsted 1 *Amsterdam* beskriver Mak det nederlandske landskapet fra Amsterdam til grensen (Mak 1, 20); mens han oppholder seg i kapittelsted 2 *Paris* reiser han mentalt til Pyrenéene rundt århundreskiftet, og til småbyene Rouen, Bordeaux, Rennes og Moulin (Mak 1, 29,30); i kapittelsted 3 *London* tar han også en mental reise, men nå går den til *The British Empire* som sådan (Mak 1, 35); i kapittelsted 4 *Berlin* befinner han seg igjen på en mental reise - i Utrecht i Nederland der keiser Wilhelm bodde i eksil etter nederlaget i 1918 (Mak 1, 45), mens han avslutter samme kapittelsted med en faktisk reise til småbyen Köpernick der skomakeren Wilhelm Voigt utførte sin verdensberømte *køpernickade* i 1906. (M 57) Underveis til kapittelsted 5 *Wien* er vi med på ekspressstoget Berlin-Praha-Wien, og etter oppholdet i Wien drar Mak til småbyen Leonding, en forstad til Linz, der Adolf Hitlers foreldre Alois og Klara Hitler er gravlagt. (Mak 1, 73, 74)

Avhengig av leserens historiekunnskap, fremstår mange av kapittelstedene slik de er koblet til perioder og hendelser, umiddelbart som ”riktige”. Både sammenheng og Maks vekting kan allikevel kreve hjelp fra teksten før de kan plasseres i det historiske forløpet Mak er opptatt av. Et eksempel på dette er hentet fra periode II Februar 1914-1918: Denne perioden er - ikke overraskende - knyttet til kapittelstedene 6 *Wien*, 9 *Verdun* og 10 *Versailles*, mens slagmarken

Somme signifikant nok ikke opptrer som eget kapittelsted. Mak beskriver imidlertid slaget ved Somme både i kapittelsted 9 *Verdun* (Mak 1, 107-110), og når han besøker de kanskje mindre kjente kapittelstedene 7 *Ieper* (Mak 1, 95) og 8 *Kassel* (Mak 1, 104 & 106). Ieper var åsted for ett av 1. verdenskrigs første store slag – det som er kalt *Barnedrapet ved Ieper*, forteller han (Mak 1, 91). Stedet Kassel ligger i Frankrike, og må derfor ikke forveksles med Kassel i Tyskland, der den kjente kunstutstillingen *Documenta* arrangeres: I det franske Kassel holdt den allierte ledelsen under 1. verdenskrig hus; de som ifølge Mak var ”skjebnens sporskiftere, stabssjefene, mennene som kun møtte de ti tusener av døde i statistikkene.” (Mak 1, 100)

Rekkefølgen i periodens kapitteleverskrifter fremstår derfor som ”riktig”: Først, kapittelsted 6 *Wien*, der oppløpet til krigen beskrives; deretter kapittelsted 7 *Ieper*, der omfanget og grusomheten den nye krigføringen skulle føre med seg ble synlig i 1. verdenskrig.²⁵ Deretter kapittelsted 8 *Kassel*, der beslutningstakernes manglende kontakt med virkeligheten beskrives; deretter effekten i skyttegravene i kapittelsted 9 *Verdun* (og andre slagsteder som *Somme* nevnt over) - og endelig fredsforhandlingene i kapittelsted 10 *Versailles*.

Som jeg kommer tilbake til under er Norden og Skandinavia marginale ytterpunkter i Maks Europa. Han reiser kun til Sverige og Finland, som er beskrevet i periode III Mars 1917-1924. Periodens kapittelsteder i den rekkefølge de opptrer i boken er: 11 *Doorn*, 12 *Stockholm*, 13 *Helsinki*, 14 *Petrograd* og 15 *Riga*. Russland, revolusjonen og effekten av diktatur som Sovjet og Hitler-Tyskland er periodens egentlige tema. *Doorn* er med fordi her bodde den tyske keiser Wilhelm etter sitt nederlag etter 1. verdenskrig: Mak forteller at tyskerne - kanskje overraskende for mange - prøvde å snu krigens utfall gjennom å finansiere bolsjevikenes revolusjon, for på den måten å stagge angrepene fra øst. (Mak 1, 152ff)

De to skandinaviske hovedstedene ligger på ruten først og fremst som stoppesteder for Lenins reise hjem fra Sveits – en reise Mak for øvrig gjør etter ham. Det vil si: Han reiser fra Berlin, ikke fra Zürich, som Lenin gjorde. Zürich besøkes derfor kun *mentalt*. Med unntak av det første kapittelstedet, 11 *Doorn*, inneholder alle de følgende landskap og steder som ikke har status som kapittelsted. Mest iøynefallende er det i kapittelsted 15 *Riga*: Halvparten av teksten handler her om Vilnius.

Kapittelsted 17 *Bielefeld* som Mak besøker i periode IV April 1918-1938, er kanskje ikke kjent - og i alle fall ikke så kjent som de øvrige kapittelstedene i perioden. Disse er, i rekkefølge og med *Bielefeld* blant dem: 16 *Berlin*, 17 *Bielefeld*, 18 *München*, og 19 *Wien*.

²⁵ I den engelske oversettelsen brukes ikke begrepet barnedrap, men ”the Murder of the Innocents” (Mak 2, 88) – som kanskje dekker erfaringen av å gå i en ny form for krig bedre. Soldatene var unge, men ikke barn.

Kort og derfor definitivt ikke fyllestgjørende, tar Mak under kapittelsted 16 *Berlin* først leseren gjennom Weimar-republikkens fall og høyre-radikaliseringen av Tyskland, og oppkomsten av *nasjonalsosialismen*. Videre under kapittelsted 18 *München* forteller han hvordan Hitlers totalitære regime befestet makten, og under kapittelsted 19 *Wien* fremstilles annekteringen av Østerrike, og hvor liten motstand Hitlers regime og raseteori møtte der. Bielefeld opptrer altså mellom disse to siste stedene, og ligger faktisk også rent geografisk midt i Tyskland. Stedet huser det evangelisk-kristne pleiehjemmet Bethel. Mak besøker det kun fordi det står, som han skriver, på ”Simon Wiesenthals store krigskart som et av de få stedene hvor tyskerne gjorde motstand mot nazistene”. (Mak 1, 230) Det viser seg ved nærmere gjennomsyn at dette er en sannhet med store modifikasjoner, forteller Mak. Dels er avsløringen en fortelling om heltestatus gitt feil person, og dels en fortelling om hvordan ondskap, med et sitat fra Primo Levi, ” smitter, *et menneske menneskeligjør de andre*, enhver forbrytelse utsår seg, forplanter seg”. (Mak 1, 231)

To eksempler på motstand som Mak gir og som kanskje ikke er gir Mak: militærnekten Franz Jägerstätter også nevnt over under underkapittel 3.3. som ble henrettet av nazistene i 1943 fordi han nektet gå i militærtjeneste, (Mak 1, 255), og 14 årige Gitta Sereny som gjorde opprør i byen Graben mot offentlige krenkelsene av jødene der. (Mak 1, 253)²⁶

Kapittelstedet Bielefeld er ellers etter min mening et eksempel på hvordan Mak fletter *den lille historien i den store og den store i den lille* - og belyser måter folk har forsøkt å håndtere situasjoner på som utviklingen har satt dem inn i. Indirekte fremkommer dét forhold at *religion* i seg selv ikke verner mot menneskelig svakhet – og folkemord. Senere i beretningen i kapittelsted 38 *Istanbul* i periode VIII August, forstår vi at *sekulær* samfunnsorden ikke forhindrer folkemord heller: I 1920- og 1930-årene sekulariserte Atatürk Tyrkia dramatisk og innførte blant annet skille mellom stat og religion. Men parallelt var det under Atatürk at nasjonalistiske strømninger i landet ble politisert, og etnisk rensing opphøyd til offisiell politikk, skriver Mak. (Mak 1, 449)

Når Mak tar for seg mellomkrigstidens Sør-Europa i periode V Mai 1922–1939 inkluderer han et par kapittelsteder som kan, igjen med forbehold om leserens kunnskap, trenge hjelp fra teksten, før grunnen til at de inngår i perioden fremgår. Dette gjelder kapittelstedene 20 *Predappio* og 21 *Lamanier*.

²⁶ Litteraturlista oppgir Sereny som forfatter av flere bøker om 2. verdenskrig, blant annet en biografi om Albert Speer – og Mak bruker henne som kilde flere ganger i beretningen – noe som fremgår av avsnittet Register. (Mak 1, 776).

Predappio er Mussolinis fødeby, og her er han fortsatt den store helten for folk, også blant de høflige, om enn snauskallete, småguttene Mak møter i byen. (Mak 1, 271,72) Dette er et ekko fra fortellingen fra Leonding der Hitlers foreldre er gravlagt; fascismen er ikke død i Europa. Kapittelet inneholder imidlertid også en redegjørelse for hvordan italiensk fascisme er annerledes enn den tyske. Dette griper han senere fatt i når han beskriver motstanden i Italia mot Hitlers jødeutryddelsesprogram. (e.g. Mak 1, 474, 485)

Lamanier er en landsby i Pyrenéene som blant annet tok i mot, og ikke vennlig eller gjestfritt, flyktninger fra den spanske borgerkrigen – det temaet som preger to neste kapittelstedene i perioden, 22 *Barcelona* og 23 *Guernica*. Det etterfølgende kapittelstedet er 24 *München*. Her hevder Mak at den spanske borgerkrigen både var en øvelsesarena for de grusomhetene 2. verdenskrig kom til å oppvise, og at den spanske borgerkrigen ble glemt etter at Franco tok makten. (Mak 1, 307) Spanjolene glemte den også selv, ifølge Mak, og de forsøker fortsatt å glemme. (Mak 1, 296) En annet poeng som også er noe Europa har glemt, er at den spanske borgerkrigen resulterte i et totalitært regime som varte helt frem til Francos død i 1975. Det skjedde til tross for at landet ikke kunne vise til det Mak ser som klassiske forutsetninger for totalitære regimer: bitre krigsveteraner, massearbeidsløshet, frustrerte nasjonale ambisjoner (Mak 1, 282)

For øvrig avlegger Mak vinterkrigen i Finland i 1939 kun en kort visitt. Det skjer i nevnte periode, periode III Mars 1917-1924, kapittelsted 13 *Helsinki*. Den finske vinterkrigen opptrer derfor ikke i ”korrekt” periode. (Mak 1, 147) Dette gjelder forøvrig mange andre hendelser også: I nevnte kapittel 15 *Riga* gir Mak for eksempel en redegjørelse for grusomheter som området har måttet tåle gjennom *hele* århundret. (Mak 1, 181ff).

I de periodene der Mak behandler 2. verdenskrig, det vil si periodene VI Juni 1939-1941, VII Juli 1940-1942, og VIII August 1942-1944 og deler av periode IX September 1944-1956, forekommer det steder som mennesker som er spesielt opptatt av tidsrommet 1939 til 1945 kanskje kjenner. Det gjelder kapittelsted 27 *Chartwell* i periode VI juni 1939-1941. Dette er navnet på Churchills gods, og dette er det stedet der han tok sine beslutninger under 2. verdenskrig, ifølge Mak. (Mak 1, 337). Kapittelsted 28 *Brasted* i samme periode er antagelig nærmeste by til flyplassen som RAF-flygerne tok av fra da de dro på bombetokt over Tyskland. Jeg bruker her ordet ”antagelig” fordi Mak pussig nok ikke knytter stedsnavnet *Brasted* eksplisitt til de hendelsene han tar opp i kapittelet med dette navnet, nemlig tyskernes bombing av England sommermånedene 1940. (Mak 1, 340-43) Videre opptrer kapittelsted 31 *Himmlerstadt* i samme periode. Dette er en by som ble oppkalt etter Hitlers

nestkommanderende Heinrich Himmler og som skulle materialisere nazistenes visjon om et etnisk/arisk rent sted i Polen, skriver Mak. (Mak 1, 366) Byens egentlige navn er *Zamość*, og den ligger i hjertet av det området der de mest omfattende likvideringene av jøder under 2. verdenskrig fant sted. At det på den greske øya Kefallonia, som også er kapittelsted 39 i periode VIII August, fant sted en konfrontasjon mellom italienske og tyske styrker som jo begge hørte til aksemaktene - og det med fatale konsekvenser for italienerne, er antagelig ikke alminnelig kjent. (Mak 1, 456-458) Det samme gjelder en landsby som står sentralt i fransk motstandsbevegelse og som opptrer som kapittelsted i samme periode, 43 *Saint-Blimont* (Mak 1, 476-77).²⁷ Og endelig, i periode IX September 1944-1956 inngår kapittelsted 45 *Oosterbeck*, et sted som huset det tyske hovedkvarteret på Vestfronten da de allierte gikk i land i Normandie. (Mak 1, 499)

Når det gjelder Skandinavia, er det som tidligere nevnt knapt med i beretningen, og det samme gjelder Skandinavias rolle i de europeiske krigene. Når vår del av kontinentet nevnes, fremstår den i det alt vesentlige som en ”brikke” i maktens hender.

Dette er i overensstemmelse med Maks kart over Europa som jeg tar opp under i kapitel 4.3: Hans mentale nedslagsfelt ligger langs aksene i vest-øst.

I bokens nest siste periode, XI November 1980-1989, legger Mak inn et besøk til kapittelsted 59 *Nietsky*, en by i det gamle DDR på grensen til Polen – et sted som sannsynligvis ikke assosieres med historisk betydningsfulle hendelser. Byen opptrer slik blant periodens øvrige kapitler: 58 *Berlin*, 59 *Nietsky*, 60 *Gdańsk*, 61 *Moskva* og 62 *Tjernobyl*. I korte trekk handler disse kapittelstedene om Berlinmurens fall, den begynnende oppløsningen av jernteppet og avslutningen av den kalde krigen, videre om *Solidarność* og Polens historie fra 1970-tallet, om oppløsningen av Sovjetunionen og markedsøkonomiens inntog i Russland - og endelig om atomulykken i Tjernobyl i 1986. *Nietsky* opptrer på en måte som ligner Bielefelds over – vel og merke ikke innholdsmessig, men i egenskap av å være et helt vanlig sted som søker å finne en måte å håndtere de store historiske omskiftningene på – riktignok ikke med de samme fatale konsekvensene for medmennesker som i Bielefeld. I *Nietsky* besøker Mak Eckard og Inge Winkler og deres datter Gudrun, og de formidler hvordan livet er blitt enklere for dem etter Berlinmurens fall og tysk gjenforening: Det er slutt på at Inge tar klesvasken for hånd, og Eckard slipper å stå opp halv seks for å fyre opp i fyrkjelen med kullbriketter (Mak 1, 644).

²⁷ Saint Blimont er hjemstedet til en Andre Gaillard som sommeren 1942 opprettet en kampgruppe som foretok en rekke sabotasjeaksjoner mot tyskerne. Det fantes andre grupper andre steder i landet, og blant dem en som kalte seg *maquisards* (de som går under jorden), og som ikke opererte så koordinert som den offisielle ifølge Mak (Mak 1, 483)

Samtidig er problemene mellom Osis og Wesis, mellom østtyskere og vesttyskere, merkbare. (e.g. Mak 1, 649)

At Mak nettopp velger Niesky, og ikke en annen by langs grensen, beror sannsynligvis på at Winkler-familien er gamle venner av ham. (Mak 1, 644) Viktigere er det at fortellingen belyser en families strevsomme liv i etterdønningene av krigen; endelig forløst fra kommunismen, og samtidig konfrontert med gjenforeningens vidervedigheter. Her ser vi igjen et eksempel på en liten historie i den store. Den store historien understrekes av at dette kapittelstedet avsluttes med en av de mange ”enetalene” Mak lar komme til ordet i boken sin, og som jeg går igjennom i sin helhet når jeg ser på kildebruken under. Her dreier det seg om nederlanderer Ruud Lubbers’ fortelling fra sin lange karriere som politiker – herunder som EU-politiker.²⁸ Blant annet gir han et innblikk i dramaet bak nettopp den tyske gjenforeningen, som familien Winkler sto midt i, og om storpolitiske forhold knyttet til grensen som ble trukket opp etter 2. verdenskrig mellom Øst-Tyskland og Polen langs elven Oder-Neisse. (Mak 1, 652-53). Ett poeng i Lubbers fortelling er hvordan aksene Bonn-Paris etter hans mening begynte å diktere den politiske dagsordenen. (Mak 1, 653)

Lubbers tale er ett av innspillene til Maks underliggende bekymring for om den europeiske unionen som *overnasjonalt fellesskap* holder, og angir en tragisk undertone som bokens avslutning bærer.

I bokens siste periode XII Desember 1989-1999, inngår disse kapittelstedene: 63 *Bucuresti*, 64 *Novi Sad*, 65 *Srebrenica* og 66 *Sarajevo*. Bucuresti gir et tilbakeblikk på Ceaușescus regime - og blant effektene, de elendige rumenske barnehjemmene (Mak 1, 686 ff); Srebrenica tilsvarende om serbernes brutale massakre av muslimske gutter og menn Srebrenica, og diskusjonene om bosniernes egen og nederlenderenes rolle. (Mak 1, 709 ff) I Sarajevo gjenfortelles historien om beleiring, snikskyting, og en etnisk ren etterkrigsby. (Mak 1, 715-16). Alle er kjente steder fra nyhetssendinger gjennom århundrets siste tiår. Novi Sad derimot er kanskje ikke så kjent, men den ligger i følge Mak midt i ”Slobodan Miloševićs verden”. (Mak 1, 689) Under besøket her gir Mak en grundig gjennomgang av bakgrunnen for krigen - en *nasjonalisme som er basert på religion, ikke rase eller klasse*, men med samme resultat: utradering av et *multikulturelt og multietnisk* samfunn (Mak 1, 691 ff) Novi Sad

²⁸ Som jeg kommer tilbake til, introduserer ikke Mak Lubbers, men gir ham rett og slett ordet. Hvem han er forstår leseren bare gradvis, og navnet fremkommer først midtveis. Lubbers representerte kristendemokratene, var en periode finansminister, deretter statsminister i Nederland, og har innehatt en rekke topp politiske verv. Se http://no.wikipedia.org/wiki/Ruud_Lubbers - lest 6 august 2011

inntar kanskje ikke en sentral plass i vår felles hukommelse, men den bærer et varsel ut over det som isolert sett skjedde på Balkan – nemlig nasjonalismen skyggeside.

4.3 Grenser og linjer

Hver av de 12 periodene innledes med et kart der reiseruten Mak fulgte den gjeldende måneden er trukket opp. (Se vedlegg 2) Disse opptegnede rutene samsvarer ikke alltid med kapittelstedene i perioden, og flere andre steder enn kapittelstedene er tegnet inn. Noen eksempler på dette er: I periode II Februar 1914-1918 er Wien og Ipres oppført som kapittelsteder, men er ikke oppgitt på kartets reiserute; i periode IV April 1918-1938 er Wien atter et kapittelsted, men står heller ikke nå på ruten. Kapittelstedet München inngår i periode V Mai 1922-1939, Leningrad i periode VII Juli 1940-1942, Saint-Blimont i perioden VIII August 1942-1944, Berlin i periode X Oktober 1958-1980, og Tjernobyl i periode XI November 1980-1989 – men ingen av dem står på kartets reiserute i den gjeldende perioden. Med unntak av kapittelstedene Saint-Blimont og Tjernobyl, viser imidlertid teksten sett under ett - altså hele boken, at Mak har besøkt alle kapittelstedene, men, igjen med ett unntak, reiser han ikke til tilbake samme sted flere ganger, selv om han omtaler det i flere perioder. Unntaket er som nevnt over Berlin. Av de 6 gangene byen står som kapittelsted, gir teksten inntrykk av han faktisk reiser dit fem ganger, som tidligere vist over under kapittel 4.1.

Landområdet som vises på kartene er identisk gjennom hele boken. Deler av Skandinavia er med, men områdene nord for Bodø, Bottenviken og Nord-Finland ligger utenfor. Vestover er Færøyene navnløst med, men Island og Grønland ligger utenfor. Samtidig er deler av Marokko, Algerie og Tunis tegnet inn. Det samme gjelder så godt som hele nåværende Tyrkia, deler av Syria og Libanon, og deler av republikken Georgia. Nåværende Russland er innlemmet, men kartet omfatter ikke områdene nord for St. Petersburg og øst for Moskva. I sørøst dekker kartet områdene frem til Volgograd/Stalingrad og til Volgas utløp i Det kaspiske hav. Det er med andre ord det europeiske Russland som er innlemmet, mens den nordlige delen lider samme skjebne som Skandinavia: Bare de sørlige områdene av landene er innenfor kartrammen. Slik sett plasserer Mak Europa i verden med ”buken” satt i sør-østlig retning, den delen han gir navnet ”Europas myke underliv”. (Mak 1, 81) Tar vi denne sentrale metaforen metaforen bokstavelig, innebærer det at ”ryggen”- eller ”kroppens” øvre del, inkludert ”hodet”, ligger i vest.

Fra ”det myke underliv” starter for øvrig Mak sin beretning om 1. verdenskrig – i periode II Februar 1914-1918. Kapittelstedet er naturligvis Wien, og inneholder beskrivelser av de velkjente skuddene i Sarajevo, og en påfølgende beskrivelse av det pussige stormaktsspillet som førte til krigsutbruddet i august 1914. (Mak 1, 81, 87) Men Mak velger allikevel å åpne kapitlet et annet sted – nemlig i Istanbul – idet han referer fra en bok av den tyrkiske forfatteren Ifran Orgas. Orgas beretter om hvordan han opplevde krigsutbruddet som barn i hjembyen, og hvilken effekt det hadde for hans familie. (Mak 1, 79, 80) Dels gir Mak 1. verdenskrigs sørøstlige front en plass den sjeldent får og dels rører dette ved en tematikk Mak kommer tilbake til, nemlig Europas *uklare grense* i øst, eller også den nære forbindelsen mellom Europa og Tyrkia.

Ifran Orga dukker for øvrig også opp i kapittelsted 38 *Istanbul*, som inngår i periode VIII August 1940-44. Her er byen et sted på Maks reiserute – teksten forteller at han vandrer rundt i Istanbul. Her finner vi kanskje også en annen forklaring enn den *realpolitiske* situasjonen i forkant av 1. verdenskrig, på *hvorfor* Maks Europa tipper i sørøstlig retning: For byen forekommer å være et slags speil for Europas draging mot *nasjonalisme* – men samtidig *også* et speil for forskjellen mellom en *nasjonal* og en *multietnisk* stat. Mak beskriver nemlig hvordan Istanbul gjennom sin historie har representert begge varianter: Byen var en gang sentrum i det ottomanske imperium – og var da en verdensby, en multinasjonal og *multireligiøs* metropol (Mak 1, 448). Som det habsburgerske riket, var det ottomanske et multinasjonalt imperium, skriver han, som under nasjonalisten Atatürk ble etnisk rensset gjennom statlig styrt genocid og fordrivelse av uønskete grupper, og derved omdannet til et islamsk dominert samfunn. (Mak 1, 449) Armenere, jøder, og kristne ble følgelig drept eller jaget ut av landet. Istanbul ble tilsvarende redusert fra verdensby til en avkrok, skriver Mak, ”en fattig tredje verden-by i eksplosiv vekst, et symbol på fallet storhet, glemte bånd, tapt toleranse”. (Mak 1, 450)

Gjennom dette ene blikket på Europa ”utenfra” illustrerer Mak også indirekte Hitlers nasjonalisme og effekten av den – nemlig Holocaust, og at nasjonalisme er en uting, og at selv sekularisering, her eksemplifisert ved Atatürks regime, kan slå over i despoti. Det skal mer til enn å etablere en sekulær stat. Blikket utenfra river oss samtidig *ut* av en vesteuropeisk *eurosentrisme*. Parallelt bringer Mak sitt hjemlands Amsterdam inn i dette kapitlet: For også Amsterdam har tradisjon for å være *multikulturell*, en havn for dissidenter, skriver han fra Istanbul. (Mak 1, 448) Budskapet synes å være at det å skape et multikulturelt og multietnisk samfunn er universelt mulig – og det inngår blant de innspillene Mak gir til sin egen

oppfatning av det europeiske felleskap slik han drøfter det i epilogen, og slik jeg vil komme tilbake til det senere.

Mak ser forøvrig også på Wien under habsburgerne i periode I Januar 1900-1914, kapittelsted 5 *Wien* som en multietnisk, multireligiøs og multinasjonal by. Det samme gjelder de polske byene Zamość og Warszawa slik de fremsto før 2. verdenskrig, i periode VII Juli 1940-1942, i kapittelsted 31 *Himmlerstad* og 33 *Warszawa*, og Odessa som han besøker i samme periode som han drar til Istanbul, i kapittelsted 37 *Odessa*. Før Mak kommer til Odessa, drar han innom Kiev. Herfra gir han oss en motsats til det multietniske, multinasjonale og multireligiøse: Kievs gamle vant krigen og overlevde Stalin, skriver han, men de skjønner ikke den nye tiden. (Mak 1, 435). En side ved den nye tiden er at hemmeligheter avsløres. Slik er det med det som skjedde i 1941 i en av Kievs parker, et sted som går under navnet *Kvinnekløften*, på russisk Babi Jar. (Mak 1, 436) Byens jødiske befolkning, 33 771 i tallet, ble samlet her under påskudd av at de skulle få emigrere til Det lovede land. Alle ble massakrert. Senere ble stedet bruk til nedslakting også av ukrainere, russere og polakker, forteller Mak. (Ibid)

Fra Kiev går det tog til Odessa, en by i dagens Russland, og fra byen går det båt til Istanbul. Under besøket i Odessa tar Mak opp et annet tema han er opptatt av, nemlig hvor Europas grense går – det som i epilogen og med bakgrunn i EUs ekspansjon, formuleres i spørsmålet ”hvor skal Europa ta slutt?” – og som også er et sentralt tema i kapittelsted 37 *Odessa*. (Mak 1, 730) og som jeg kommer tilbake til i kapittel 5.

Odessa er en grenseby og russisk, men frem for alt europeisk, ifølge Mak. For den som kommer dit fornemmer, skriver han, det europeiske, og utdyper det slik:

...i Odessa (i motsetning til i Istanbul) var alt europeisk igjen: bygningen, operaen, forfatterne, museene og ikke minst ungdommen. For hvem vandret hånd i hånd på boulevardene her, om ikke oldebarna til italienske kjøpmenn, greske matroser, russiske funksjonærer, jødiske og armenske håndverkere og ukrainske bønder? (Mak 1, 440)

Når det gjelder grenser finner Mak det han beskriver som Europas *nedre* grense (Mak 1, 439), men også som Europas *ytre* grense (Mak 1, 440), som kontinentets *flyktige* ytre grense (Mak 1, 441), og som Europas *klareste* grense. (Mak 1, 440) Sistnevnte betegnelse er knyttet til en kort drøftelse i samme kapittel av Samuel Huntingtons klassiske analyse i hans sentrale verk *The Clash of civilizations*. (Mak 1, 440) Huntington trekker i denne boken en linje mellom de

vestlig kristne nasjonene og de østlige ortodokse og islamittiske kulturene; en linje Mak dels stiller seg forstående, dels tvilende til.²⁹ Han spør seg nemlig:

Man kan undre på hvorvidt hele diskusjonen om ”europisk identitet” har noe for seg, eller om det ikke strider mot hele historien til ”begrepet Europa”. For hvis det er noe som kjennetegner den europeiske sivilisasjonen, så er det mangfoldet, ikke én enkelt identitet.

Og hvis det er én by der dette europeiske mangfoldet blomstrer, er det Odessa.”

(Mak 1, 440-441)

Mak påkaller den russiske forfatteren Pusjkin når han skal beskrive dette europeiske nærmere.

Dikteren beskriver Odessa slik

”...der puster og bølger Europa/Der er syden, fri og åpen/i livlig og fargerik drakt/Det gylne italienske språket/gjenlyder i myldrende gater/Der stolte slaverer går til og fra/med spanjol, greker og franskmann. (Mak 1, 441)³⁰

Bakgrunnen for at Mak er tvilende til om Huntingtons linje holder er noe av det han har møtt på reisen: Unge jenter i St. Petersburg (Mak 1, 158) og folk i Vilnius og i Warsawa. (Mak 1, xx) I Odessa møter Mak også folk som skal ”til Europa” på ferie. (Mak 1, 441) Men verken i Hellas eller Bosnia, land som ifølge Huntington ligger på østlig ortodoks, eller bysantinsk, side, har Mak møtt noen som skal ”til Europa” skriver han fra Odessa. (Mak 1, 441)

Underforstått bor både bosniere og grekere i Europa, men det gjør ikke russere, latviere og folk fra Odessa. Dette bryter dermed Huntingtons klare grense.

Det *mangfoldet* Mak drøfter under besøket i Odessa, finner han i nåtid kun ett eneste annet sted i Europa. Det er i Portugal, nærmere bestemt i Lisboa som han besøker i

periode X Oktober 1956-1980, kapittelsted 56 *Lisboa*. Denne byen er en av de *vestlige* periferiene på Maks reiserute – de to andre i vest ligger i Baskerland, besøkt i periode V Mai

²⁹ Han skriver dette før sitatet som følger her: Huntingtons syn deles – iblant åpent, oftere i stillhet – av de fleste vest-europeere og deres ledere. Det er forståelig: Som politisk begrep er ”Europa” ennå ungt, ordene europeer og europeisk brukes først fra de store oppdagelsesreisene på 1500 tallet, før den tid var det ”de kristne” mot resten av verden. Men det er også andre toner å høre.” (Mak 1, 440) (Så følger setningene sitert over)

³⁰ I den norske utgaven henviser Mak til et *frisisk* sagn der en sønn sendes ut i verden av sin far med beskjed om å ikke stoppe før han kommer til et land der folk spør hva slags stoff han har over skuldrene. (Mak 1, 441) Deretter sier Mak han benytter samme metode når han skal finne ut hvor folk føler de hører hjemme. Sammenhengen mellom sagn og metode for å sjekke tilhørighet er vanskelig å gripe. I den engelske utgaven er *et annet sagn* benyttet – og Maks bruk lettere å forstå. Her er spørsmålet hans ikke tilhørighet per se, så mye som hvor Europa *stopper*: ”In the Odyssey, Homer relates how Odysseus, after all his wanderings, receives the order to undertake one last journey. He must go to a place where no one has ever seen the ocean, to make a peace offering to Poseidon. The sigh that he has reached his destination will be clear: he is to carry an oar over his shoulder and may only stop when he arrives in a land where people claim he is not carrying an oar, but a shovel. During my travels, I applied the same methodology with the regard to where Europe stops. (...) Whenever there was talk of holidays ‘in Europa’, the quality of ‘European clothing’ or family members ‘in Europe, I knew one thing for certain. I had crossed the shadowy outer limits of Europe. I.e. Ytre tegn på indre opplevelse. Den engelske varianten skaper en forbindelse til prologen, og implisitt utfordringen i Europa: Ingen i landsbyen hadde sett havet *Shadowy outer limits* har også en annen klang enn *flyktig grense*.”

1922-1939, kapittelsted 23 *Guernica*, og i Irland, besøkt i periode X Oktober 1956-1980, kapittelsted 57 *Dublin*. Disse to sistnevnte stedene beskrives nærmest som innesluttet i seg selv, ute av stand til å bli en del av en større verden, og innelåst i en voldelig sirkel, slik jeg også har omtalt over: Baskerne kjemper for en nasjon, Baskerland, som ingen egentlig gir Mak en presis definisjon av (Mak 1, 299), mens irene sitter fast i en miks av kolonial og religiøs konflikt. (Mak 1, 620) Lisboa derimot, en gammel kolonimakt, er en multikulturell by, og den ligger samtidig og vipper på kanten av Europa. Tross hans understrekning under Odessabesøket av at mangfold, ikke én enkelt identitet - kjennetegner europeisk sivilisasjon, er det som om Lisboa ikke er europeisk i Maks øyne. Han skriver nemlig:

Den ...virker ...nesten amerikansk. Ingen steder i Europa har jeg sett den tredje verden så selvfølgelig til stede som her. Landets *retornados*, flommen av emigranter fra de tidligere koloniene, er blitt tatt imot av portugiserne med en lutfattig families trette toleranse. Og de fleste har klart seg, også de ikke-hvite. Nå, vel to tiår senere, er de hjemmehørende i Lisboa som om de allerede hadde bodd der i ti generasjoner, stolte og selvbevisste, for hvis det er noe som fremmer integrering, så er det solidaritet mellom de fattige. (Mak 1, 607)

I tillegg til Huntingtons linje nevnt over, referer Mak også til andre linjer. En av dem er naturligvis til *Churchills jernteppe* og i den forbindelse hvordan den kalde krigen delte det europeiske kontinentet i to. (Mak 1, 491) Mak er definitivt ikke pro kommunismen – og som nevnt over er han kritisk til dens antidemokratiske program. Men han beskriver Sovjets fall på en sammensatt måte: Regimet var et utdatert og forkvaklet system, men det rommet samtidig et slags mangfold og skapte orden og stabilitet. Et godt eksempel på denne sammensatte beskrivelsen finner en i kapittelsted 47 *Odessa*:

I trappen til havnen går en kvinne med grått, uryddig hår. Hun vakler. Hun roper: Kommunismen er borte! Gud er borte! Statens finnes ikke! Det finnes bare fattigfolk, røvere og banditter. Gud hjelpe oss! Røvere! Banditter!” Hun fortsetter å rope helt til hun er nede ved vannkanten.

Her kan man se et imperium vakle... Det enorme handelsnettverket til det gamle Russland og det tidligere Sovjetunionen er fullstendig ødelagt, den unge nasjonalisme har reist nye barrierer, og følgende av dette er merkbart overalt: i den latviske grensebyen som utelukkende levde av eksport til Russland, i de tomme turisthotellene i Moskva og Kiev, i Odessas havn, i de tallrike konkursrammede skipene som ligger ved kysten og venter.(Mak 1, 439)

Huntingtons linje og Churchills jernteppe er kjente og allment brukte og diskuterte ”linjer”. Det finnes imidlertid fire andre linker i boken, og dessuten en linje som, avhengig av øyet som ser, er fraværende.

Den første linjen skiller sør og nord. Den er dels geografisk i det den går ved Alpene, dels mental. For om dette skille skriver han, her sett på vei sørfra:

Foran Fréjus-tunnelen står en lang politimann med innfalne kinn. Han snakker med ord og geberder til lastebilene og de svette bilførerne, hele ettermiddagen lang: vær forsiktig, ikke kjør for fort, hold avstand. Så følger 30 kilometers mørke, og etterpå kjører jeg inn i en annen verden. Her er ikke engene gulbrune, men grønne, her er husene, veiene og reglene tydelige og klare, her er all elendighet bannlyst. Men her, bak Alpene, er med ett også lyset borte, det overveldende italienske lyset. Det slår meg at det finnes enda en essensiell skillelinje i Europa: Lysgrensen. (Mak 1, 470)

Hvor bevisst Mak har plassert denne passusen er vanskelig å vite, men den formidles når Mak forlater landene i Sør-Europa; land som med unntak av Italia, forble i diktaturets grep lenge etter 1945, og på vei til Vichy og Petains regime i kapittelsted 42 *Vichy* i periode VIII August 1942-1944.

Den neste linjen som Mak beskriver går gjennom *landsbyen Sint-Joris-Weert*, og er beskrevet i kapittelstedet 51 *Brussel* i periode X Oktober 1956-1989. Linjen foreligger konkret som en gate med navn Roodestraat: På den ene siden bor de som snakker flamsk, på den andre, de som snakker nederlandsk. (Mak 1, 570) Som Fréjus-tunnelen skiller denne linjen sør og nord, eller nordvest, som Mak presiserer:

I Roodestraat går språkgrensen midt langs veien. Jeg går bort og ser: i den røde villaen til venstre snakkes det flamsk, i det hvite lille huset på den andre siden snakke det fransk; kålplantene i kjøkkenhagen til høyre er flamsk, mens piletrærne på den andre siden hvisker på fransk.

Roodestraat utmerker seg ikke på andre måter. Likevel er den en del av den viktigste demarkasjonslinjen mellom Nordvest – og Sør-Europa. ”Her er språkgrensen århundregammel, knivskarp og absolutt,” sa Van Istendael. På den flamske siden står det nederlandske bøker i hyllene, folk kjenner TV-komikerne Van Kooten og De Bie, de ser på flamske og nederlandske nyhetssendinger, filmer og politiske diskusjoner. Naboene på den andre siden av gaten, elleve skritt unna, se på Mezzo, TV5 og Arte, leser *Le Soir* og diskuterer fransk politikk og litteratur. De lever det samme livet, de spiser det samme brødet, men tankeverdenen deres er knyttet til et helt annet kulturelt system.

Hvert språk står for en egen verden, verdenene gnurer og knaker mot hverandre, går vanskelig sammen. Roodestraat i Nethen er et fenomen som eurokratene helst ikke tenker for mye på. (Mak 1, 571)

Det siste avsnittet i sitatet er et innspill til Maks bekymring for det europeiske fellesskap - kanskje ikke så mye forstått som en linje, men mer som en slags krakelering – en fare for brudd. Dette er Maks underliggende bekymring som jeg kommer tilbake til i kapittel 5.

Endelig beskriver Mak en linje som han legger omkring 1968, og som kanskje først og fremst er *et tidsskille*. Den går mellom 1960-årenes ”flower power” og 1970-årenes nøkternhet. (Mak 1, 579) Den befinner seg foran inngangen til administrasjonsbygningen ved Sorbonne. og er som en *sperrelinje* å regne (Mak 1, 589) Beskrivelsen står som åpning av kapittel 53 *Berlin* i periode X Oktober 1956-1980:

Slik generaler gjerne vil vinne den forrige krigen, tar regimet alltid et endelig oppgjør med den siste revolusjonen. På Place Jussieu står minnesmerket deres: et pent universitetskompleks med en hovedbygning som merkelig nok står på påler. Det er bare én inngang til bygningen, og det hele kan med et enkelt tastetrykk omsluttet av et sikkerhetsgjerde. Her har arkitektkontoret Paranoia Inc. levert et mesterstykke, her ligger for evig og alltid en Maginotlinje mot dagdrømmer som en gang hersket en stakket stund i disse gatene. (Mak 1, 589)

Den faktiske Maginotlinjen beskriver Mak i periode VI Juni 1939-1941, kapittelsted 25 *Fermont*. Det dreier seg om en gammel forsvarsmur fra Basel og forbi Luxembourg som skulle beskytte Frankrike mot hunerne i øst, og som den franske militærstaben etter 1. verdenskrig ønsket å styrke ved å bygge et fort langs den. (Mak 1, 318,19) Mak skriver lakonisk:

André Maginots livsverk viset seg om et stort, unyttig livsverk. Anlegget opphørte brått ved den belgiske grensen – grunnet pengemangel var byggearbeidene ikke blitt ført videre. Det var (i 1940, *mitt tillegg*) bare for tyskerne å marsjere rundt. (Mak 1, 319)

Den som kjenner historien om Berlinmuren, eller husker denne beskrivelsen 270 sider før fortellingen fra Sorbonne kommer, leser kanskje Maks bruk av begrepet Maginotlinjen som en ironi når han skal beskrive universitetskomplekset: Den står der, men en dag marsjerer gatenes dagdrømmer rundt den. Teksten gir ikke direkte uttrykk for denne ironien, og leseren må dermed kunne sin historie.³¹

Den linjen som er fraværende, og som med Maks metafor kunne være nok en *lysgrense*, er *Polarsirkelen*. Men Norden er som nevnt bare delvis en del av Maks Europakart, og området det dekker faller ut i ”tåke” nettopp ved Polarsirkelen. Her skriver Mak seg inn i en gammel tradisjon – reiser til Ultima Thule i det øverste nord ligger så å si hinsides europeisk

³¹ At André Maignot var fransk forsvarsminister da dette anlegget ble bygget, kan man kanskje gjette, med det er ikke oppgitt i teksten.

sivilisasjon. Han drar riktignok som nevnt til Stockholm og Helsingfors, men teksten etterlater et inntrykk av at det primært er fordi Lenin dro gjennom disse landene i 1917. Riktignok gir Mak en statusrapport fra disse landene i nåtid, og finner at de er i demokratisk, for ikke å si sosialdemokratisk, orden. For Sveriges del dreier rapporten seg om kun tre sider der Mak behandler svensk likestilling og likehetsidealets historiske røtter; videre hvor opprørte svensker flest blir når disse idealene brytes, herunder deres ambivalens til EUs byråkrati og elite. Vi hører om landets tolerante religiøse atmosfære med plass til både fundamentalister og homoseksuelle; om svenskenes skyhet; om alle som dro til USA i det forrige århundre, og til sist, om svenske TV-serier som riktignok foregår på et språk Mak ikke skjønner, men som synes for ham å avspeile en lengsel tilbake til landsbygden. (Mak 1, 141- 143) I motsetning til andre steder i teksten fremstår landsbygden i Sverige primært som provinsiell, ikke som en bakevje à la den ungarske landsbyen Vásárosbéc; eller verre, som inspirasjonskilde for ekstreme høyre- og venstreorienterte bevegelser i århundrets første halvdel. (e.g. Mak 1, 276 ff) En viktig grunn til dette er at det svenske sosialdemokratiet dempet potensielt revolusjonære krefter. (Mak 1, 141,142)

Finland vies fire og en halv side, og her er fokus dels landets historiske forhold til Sovjet, dels dets erfaring med krig og borgerkrig, og finnenes påfølgende pragmatiske forhold til EU; dels finnenes rasisme, deres forhold til alkohol og deres generelle tilbakeholdenhet. (M 1, 146-150) Vinterkrigens soldater vies heder, men krigens effekt er knapt nok nevnt; derimot femkommer dét forhold at Finland, som har vært under sovjetisk kontroll, forstår kostnadene ved EU – et kjedelig og byråkratisk apparat, og at *unionen som fredsprosjekt* er viktig, noe jeg vil komme tilbake til senere. Forfatteren Claes Andersson, tidligere svensk kulturminister, er Maks kilde. (Mak 1, 146, 47) Fokus synes her å være Sverige og Finlands ulike forhold til EU. (Mak 1, 147)

Hva gjelder Norge inngår landet som nevnt stort sett kun som brikke i vestmaktenes politiske strategier. Landet vårt nevnes i forbindelse med åpningen av de sovjetiske arkivene og offentliggjøringen av Molotov-Ribbentrop-avtalen fra 1939, der Norge er redusert til en del av tysk territorium (Mak 1, 320); i beretningen om Churchills plan om å invadere norske havner i 1939-1940, en plan som ble stoppet av Hitlers invasjon 9. april (Mak 1, 320); i fortellingen om diskusjonene innad i det engelske krigskabinettet i forkant av 2. verdenskrig, der Norge nær ble lagt i forhandlingskurven hvis bare Hitler lovet å holde fred med britene (Mak 1, 335); som en av flere land tyskerne i begynnelsen av krigen hentet krigsutbytte fra (Mak 1, 353); i forbindelse med Maks regnskap over antall drepte jøder, der han redegjør for

at av 1800 norske jøder, ble 1000 drept (Mak 1, 79); forbigående og uten kritisk kommentar i forbindelse Trotskys flukt fra Stalin (Mak 1, 402); som ett av landene som etter krigen gikk mot venstre politisk og som derfor inngikk i amerikanernes frykt for kommunistisk hegemoni i Europa - og som underbygget deres antikommunistiske politikk (Mak 1, 533), og endelig som ett av de landene der ”atomskyen” fra Tsjernobyl kom til å gjøre skade (Mak 1, 675). Uansett dreier reiseruten seg– enten den er et faktisk eller et mentalt besøk - om et utvalg steder og ditto hendelser. Maks egen forklaring er like enkel som den er vanskelig å si seg uenig i.

Han skriver under avsnittet *Takk* helt til slutt i boken:

Enkelte land kunne jeg av praktiske årsaker ikke ta med i mitt reiseprogram, enkelte temaer måtte jeg la ligge, andre spørsmål har jeg lagt større vekt på enn det som er vanlig. Som enhver journalist og enhver historiker vet, vil slike valg aldri kunne unngås. Hele Europa kan aldri få plass i én bok. (Mak 1, 739)

Ut over dette foreligger det ikke refleksjoner fra forfatterens side når det gjelder valgene han har foretatt, eller hans syn på hva som er ”vanlig å vektlegge”. Men utvalget peker imidlertid i retning av en vektlegging av aksene vest-øst med tyngde østover. Det er videre først og fremst Mellom- og Vest-Europa som står i fokus.

Regnes Italia *ikke* med til Mellom- og Vest-Europa, utgjør denne gruppen 35 kapitler, og med Italia, 38 kapitler. De øvrige landene i Syd-Europa, Spania, Portugal og Hellas, som forble diktaturer etter 2. verdenskrig, utgjør 4 kapitler og Italia utgjør 2 kapitler. Nord-Europa må klare seg med 3 kapitler– forutsatt at Dublin regnes i denne gruppen. Øst Europa, Himmlerstadt/Zamość og Auschwitz/Oświęcim i nåværende Polen medregnet, utgjør i alt 19 kapitler.

Kart er en måte å vise historiens gang på. Selve kartet er som nevnt det samme gjennom hele boken, men landegrensene, nasjonalstater og by/stednavn endres etter hvert som århundret skrider frem. Polen, Litauen, Latvia og Estland er ikke tegnet inn i kartet før fra periode III Mars 1917-1924, holder seg på kartet i periodene IV April 1918-1938 og V Mai 1922-1939. Deretter er de strøket for periode VI Juni 1939-1941. I neste periode, VII Juli 1940-1942, er landene erstattet av Reich Kommisariat Ostland. Polen er så på plass igjen fra kartet for periode IX September 1944-1956, mens Litauen, Latvia og Estland først er tilbake fra periode XII Desember 1989-1999. Norges hovedstad heter korrekt Kristiania frem til kartet for periode IV April 1918-1938. Da er navnet Kristiania/Oslo. Fra kartet for periode VI Juni 1939-1942 og alle de følgende periodene er navnet Oslo.

Kanskje er kartet som brukes i boken *tilfeldig*. Går en inn på nettsiden til TV serien *In Europa*, er kartet her i tråd med moderne teknologi, nemlig fleksibelt.³² Det er bare å rulle/”skrolle” skjermbildet nordover, vestover, østover og sørover, så får en frem det kartet man ønsker. Tidslinjen ligger også tilgjengelig, og tastetrykk gir rask oversikt over hvilke tema serien tar opp i de enkelte årene. Det er nesten så en får assosiasjoner til et gammeldags opptrekkbart kart – bortsett fra at nå kan enhver trekke kartet opp og ned etter eget ønske, og selv velge hva en vil gå inn på.

Selve reisen ut av det 20. århundret skjer i åpningen av bokens epilog og via Rhinen. Mak er med en elvebåt fra Strasbourg i Frankrike til havnebyen Botlek nær Rotterdam i Nederland. Altså i Vest-Europa og hjem igjen for hans del. Om kartet gir et inntrykk av et kontinent med tyngde over i sørøstlig retning, understreker båtreisen at Mak er godt plassert i Vest-Europa. Båten han reiser med styres av menn fra slekter som har hatt denne jobben i generasjoner. Det er sønner, brødre og fedre om bord. Generasjoner før minnes, og vekslende utfordringer for skipsfart gjennom århundret sammenlignes. Innblikket vi får i deres liv er derfor kanskje en gjensnitt til boken han har skrevet om farens århundre (*De eeuw van mijn vader*). At det er en herretur understrekes av at Mak velger å sitere Heinrich Böll i epilogens åpning – et sitat der Böll skriver at Rhinen er ”en mann”. (Mak 1, 719).

Rhinen er også Europa, mener Mak, fortsatt med referanse til Böll, for den er i stand til å sluke alt:

Den som vil yte Rhinen rettferdighet, må ifølge Böll forestille seg at den er uttørket og ikke finnes lenger. Köln ville vært en søvngig markedsby for distriktets bønder. I de tørre elveleiene ville man kunne finne historiske levninger: en mengde medaljer og insignier, en byste av Hitler som man ville ta for en underlig elvegud, ens stridsvogn som kjørte utfor broen ved Remagen i 1945. Rhinen har tappert slukt alt sammen.

Altså er Rhinen samtidig vår historie. (Mak 1, 719)

Ved hjelp av ”mannen” Rhinen stevner Mak ut av et hundreår som ifølge hans åpning av kapittel 2 *Paris*, som var reisens første stoppested, ble tolket som en kvinne:

”Det nye århundret var en kvinne, det var alle enige om i 1900”. (Mak 1, 22)

To andre steder på reisen beskrives som om de var en kvinne. Den ene er Bcelona:

”Bcelona er som en sjuskete kvinne med vakre øyne. Det er en stygg by med pene strøk og iblant storartete bygninger. (Mak 1, 289). Setningen åpner kapittel 22 Barcelona (Mai 1922-1939) som handler om hvordan løgn og glemsel har fulgt i kjølvannet av den brutale spanske

³² <http://ineuropa.nl/jaren/> - lest 6.8. 2011

borgerkrigen. Det andre stedet er landsbyen Colombey-Les-Deux-Églises som beskrives i åpningen av kapittel 54 Paris (Oktober 1956-1980) Landsbyen er de Gaulle hjemsted, og han beskriver den som et sitt hjem og els

kerinne. Det vil si, den norske oversettelsen har oversatt det som i den engelske oversettelsen heter ”*my home and my mistress*” (Mak 2, 651) til ”mitt hjem og mine venner” (Mak 1, 587) Elvelekteren som frakter Mak ut av fortellingen ”heter Marla, hun er Danser Container Lines stolthet.” (Mak 1, 719)

Det er ingen steder langs reiseruten som beskrives som en mann.

Kapittel 5 Maks motiv

I underkapittel 3.1 har jeg sitert Maks egen beskrivelse av formålet med reisen slik han formulerer det i bokens prolog. Prologen, og derfor boken i det hele, åpner imidlertid slik:

Ingen i landsbyen hadde noensinne sett havet – unntatt hollenderne, borgermesteren og Józef Puszka, som hadde vært i krigen. Husene lå rundt en smal bekk, en håndfull gulnede, smuldrende bondegårder, grønne hager, fargerike epletrær, to små kirker, gamle piletrær og eiker, trestakitter, høns, hunder, barn, ungarere, svabere, sigøynere.

Storkene hadde reist. Redene deres lå stille og tomme på skorsteinene. Det glødet fremdeles av sommer, borgermesteren slo det kommunale gresset og svettet. Det var ingen mekaniske lyder å høre; kun stemmer, en hund, en hane, gjess som krysset veien, en hestekjerre som rullet knirkende forbi; borgermesterens ljå. Senere ble det fyrt i ovnene, et tynt slør av blå røk drev over hustakene. Av og til hylte en gris. (Mak 1, 11)

Også som nevnt i underkapittel 3.1, er krig etter min mening omdreiningspunktet i Maks beretning. József Puszka representerer dette i sitatet over. Han har sett havet – formodentlig fordi han har vært i krigen – noe ingen andre i landsbyen har sett, unntatt borgermesteren og hollenderne. Landsbyen i sitatet er landsbyen Vásárosbéc i Ungarn, og hollenderne er derfor fremmede her: Krigen førte Puszka *ut* fra Vásárosbéc, og hollenderne har reist *til* Vásárosbéc. Forøvrig gir sitatet preg av stillstand; en tapt idyll - eller også en bakevje.

I tillegg til krigen som omdreiningspunkt, antyder sitatet også et annet tema hos Mak: Hvordan splittelsen mellom Øst- og Vest-Europa etter krigen førte til stagnasjon i øst. Borgermesteren har også vært ute av landsbyen, men han slår det kommunale gresset med ljå, og hestekjerrer inngår i landsbyens transportsystem.

I prologen introduserer Mak også det jeg ser som en viktig arena i fortellingen hans: *Kaféen*. Når Mak forteller fra Vásárosbéc's kafé, er ikke landsbyboerne lenger ”ingen” som i sitatet over, men ”alle”:

På kaféenen (*sic*) møtte jeg dem alle, borgermesteren, gale Maria, den tannløse (også kalt ”spionen”), fyllebøtten, postbudets kone som bodde hos kua si. Jeg fikk stifte bekjentskap med veteranen, en stor vennlig mann i kamuflasjedrakt som drev marerittet på flukt med drikk og ugrei sopp. Han snakket fransk, det sa alle, men det eneste ordet jeg hørte ham si, var ”Marseille”.

Senere på kvelden sang den nye klokkeren og søppeltømmeren gamle sanger, og alle trommet takten på bordene. ” (Mak 1, 13)

En av personene i sitatet er som Puszka navngitt, nemlig gale Maria. Det er det dessuten en til som kan ha sett havet; nemlig veteranen som kan si Marseilles.

Oppramsingen av kaféens gjester gir preg av en *rolleliste*, – og den speiler småbyens oversiktelige verden der alle har en plass eller en rolle, også de gale, representert ved gale Maria. Kanskje er denne gale Maria den samme Maria som Mak møter når han besøker stedet Vásárosbéc i løpet av reiseberetningen i periode IX September 1944-1956, kapittelsted 50 *Budapest*. Her forteller han om en kvinne ved navn Maria som er organist i kirken, ”syvogferti år gammel, bare omvendt” etter eget utsagn, og alltid forelsket. (Mak 1, 553) Om borgermesteren får vi da vite at han er stedets eneste bonde. (Mak 1, 552) Grisen som av og til hylte i prologens beskrivelse av landsbyen, kan være sigøynerskens, og nå skjønner vi hvorfor den hylte; den var nemlig syk – til fortvilelse for kvinnen, for den er ”hele hennes kapital for vinteren”. (Mak 1, 552, 553) Hollenderne er heller ikke lenger alene om å være fremmede slik de er i avsnittet fra prologen, men har fått forsterkning av svensker. Ytterlige to av kaféens klientell har også fått navn: Det er Lajos (1949) og Røde József (1937) – tallene i parentes er formodentlig deres fødselsår. (Mak 1, 552) Men vi er fortsatt i en landsby, fjernt fra storsamfunnet – og de to herrene har eksemplarisk ikke mye til overs for sentralmakten. De har til og med klart å overse den kommunistiske kollektiviseringen på 1950-tallet, og de bryr seg ikke om politikk: ”Her prøver vi bare å klare oss og gjøre vår egen tilværelse litt bedre for hvert år, det nøyer vi oss med. Det var én mann som alltid snakket politikk på kaféen, han var altfor svær i kjeften, etter 1956 dro han til Tyskland”, forteller de. (Mak 1, 522)

Kaféen i Vásárosbéc slik Mak beskriver den når han er på reise, fungerer derfor ikke som arena for politikk og debatt, men snarere ekskluderende: De som ikke tilslutter seg Lajos og Røde Józsefs strategi om å ligge lavt, må reise til Tyskland – kort sagt *vestover*.

Kaféen i *prologen* gir et litt annet inntrykk. Her får landsbybeboerne høre hva det faktisk betyr å bli en del av det nye Europa – en innlemmelse som ikke synes å kunne unngås. Det er Maks venn som forklarer for vantro lyttere hva dette *nye Europa* betyr. Etter at den ropende sigøyneren med trekkspillet var hysjet ned, som Mak skriver, tar vennen utgangspunkt i situasjonen, nemlig at:

...denne delen av Europa opp gjennom historien var blitt stadig fattigere, at alle nå så opp til det rike og mektige Vest-Europa, og at det var en selvfølge at de også ville høre til der nå. Men først, sa min kloke venn, må dere gjennom en bølgedal av enda mer fattigdom, slik at dere de neste ti årene kan klatre til Vestens velferdsnivå. ”Og dessuten kommer dere til å miste ting av stor verdi, vennskap, evnen til å klare seg med lite penger, det å kunne reparere ting

som går i stykker, muligheten til å holde egne griser og slakte hjemme, friheten til å brenne så mye kvist dere vil osv.” (Mak 1, 15)

Vennen målbærer etter min mening her Maks oppfattelse av Øst-Europa etter 2. verdenskrig som et område som sakker akterut i utvikling – slik sitatet fra åpningen av prologen også gjør. Men det vennen forteller sier *også* noe om tapet av den gamle verdens goder. Dette tapet er prisen som må betales dersom en vil unngå å sakke akterut. Vennens tale er samtidig også en advarsel om at et nytt hierarki og andre makter kan oppstå; en advarsel om at Vesten ikke er ensbetydende med paradiset.

Paradoksalt nok har hollenderne i Vásárosbéc oppdaget nettopp det, og flyktet østover av den grunn, skal vi tro Mak: I følge ham er de fascinert av de lave prisene i Øst-Europa, og enkelte av dem er dessuten drevet av ”et problem, den slags menneske-med-en-fortid som man treffer i kontinentets utkanter, skattegjeld, en katastrofal skilsmisse, en konkurs, noe uoppgjort med rettsapparatet”. (M 1,14) Kort sagt, det synes som de har flyktet fra det moderne livet og den moderne staten. Dette understrekes av at en av dem har satt en tysk ørn i gips i hagen, som en slags reminisens av både det keiserlige førkrigs-Tyskland, og et Europa styrt av monarker. Det er dette Europa som er Maks utgangspunkt når han starter sin reise i periode I Januar 1900-1914. En annen av landsbyens hollendere prøver, i samme ånd og riktignok forgjeves, for landsbyens røverhøvding bryter seg inn når han ikke er der, å gjøre boligen sin om til et landgods. Denne røverhøvdingen er en ”mann som bor med åtte barn i et halvt grisefjøs”. (Mak 1, 15) Mer eventyraktig kan det neppe beskrives – men dels er det et sinnbilde på møtet mellom det rike vest og det fattige øst, og dels på en fri, om enn fattig, eksistens som det moderne samfunnet har gjort til en truet livsform. Slik jeg oppfatter Mak kan det konstateres at en viss tristhet henger over det nye Europa.

Prologen er derfor en anerkjennelse fra Maks side om at noe er over, *og* at noe er på vei inn på den historiske arena: Maktsentra flyttes, allianser sprekker, nye koalisjoner oppstår, andre prioriteringer står sentralt: Verdensscenens dekor bygges om i høyt tempo, som han formulerer det. (Mak 1, 14)

For Vásárosbéc del eksemplifiseres dette ved at den er i ferd med å rives ut av det før-moderne og settes inn i det moderne Europa. Landsbyer som den er omtrent utryddet i Vest-Europa, noe som signifikant nok også er tema for en av Maks andre bøker - boken om den nederlandske landsbyen Jorwerd, som ble ”glemt av Gud” og som er nevnt i innledningen. Denne landsbyens situasjon henger sammen med Maks fremstilling av hvordan Øst-Europa

etter at jernteppet delte kontinentet i en demokratisk og en kommunistisk del, sakket akterut i utviklingen og til slutt stagnerte.

Mak er nettopp opptatt av Europa som en enhet som ble delt i det århundret han reiser gjennom, og at situasjonen nå svarer til en motsatt prosess: Stadig flere av landene i øst blir medlemmer av EU.

Omveltningen gjelder ikke bare de som skal innlemmes i EU – og denne omveltningen er krevende. Mak skriver i avslutningen av prologen:

Det 20. århundres verdensorden – for så vidt som man kan snakke om ”orden” – synes å være borte for godt. *Men* Berlin lar seg ikke forstå uten Versailles, heller ikke London uten München, Vichy uten Verdun, Moskva uten Stalingrad, Bonn uten Dresden, Vásárosbéc uten Jalta, Amsterdam uten Auschwitz.”

Maria, klokkeren, Windrich Behr, Ira Kleiner, borgermesteren, den tannløse, min gamle tante Maart, min kloke venn (som alle nevnes i prologen, *min anmerkning*), alle skal vi, enten vi vil eller ikke, bære det overveldende 20. århundre med oss. Fortellingene vil gå som hviskinger, i generasjon etter generasjon, de utallige erfaringene og drømmene, øyeblikkene av mot og svik, minnene fylt av angst og smerte, bildene av lykke.

(Mak 1, 15)

For det første formidler Mak her *at nåtiden ikke lar seg forstå uten fortiden*, noe som er et tydelig eksempel på Maks historiebruk. *I tillegg* må den som leser dette enten oppfatte hans eksempler på koblingen mellom nåtid og fortid, for eksempel mellom Vásárosbéc og Jalta, som like åpenbar som den synes for ham, eller ikke hefte seg ved den, eller løpe til historiebøkene, eller naturligvis glemme hele boken. Koblingene snakker til det jeg velger å kalle *det dannede europeiske kunnskapsuniverset*. For det andre fremhever avsnittet utallige erfaringer og drømmer som går som hvisking i generasjoner. Fortellingene som *fortelles* er viktige, ikke bare de store historiske linjene han nettopp viste til.

Når Mak reiser ut av sin egen fortelling, skjer det som jeg har beskrevet i underkapittel 4.3 langs Rhinens øvre del. I følge Wikipedia har det keltiske navnet på Rhinen, Renos, grunnbetydningen ”alt flyter”.³³ Det er en beskrivelse som kan passe på Maks stemning ved reisens slutt – hans fortelling om Europa er ikke brakt i havn. I den engelske utgaven kommer dette tydelig frem i et avsnitt i epilogen som er satt inn rett før den endelige avslutningen av boken kommer.

³³ Se <http://nn.wikipedia.org/wiki/Rhinen> - 15.11.2011

Her står det:

I would like to finish this story, this story of Walter Ratenau, Harry Kessler, Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt and Jean Monnet, of Yuri Klejner, Hans Krijt, Anna Bikont, Victor Alves, Zelimir, of the Winkler family and all those others, with a happy ending. But that ending is still a long way off. (Mak 2, 834)

Avsnittet er også med i den norske oversettelsen, men er plassert noe før i epilogen. Uansett plassering, rommer det en opptelling av Maks "europiske familie", for å bruke et slikt uttrykk. Den omfatter både ledere (Rathenau, Churchill, Roosevelt, Monnet, Alvez), journalister (som Bikont), samtidsrapportører (Kessler, Zelimir) og venner og bekjente (Klejner, Krijt, Winker-familien). Alle de som er ledere i denne "familien" er for øvrig vesteuropeere, og med unntak av Kessler er alle de øvrige østeuropeere. Det er vanskelig å si hvor bevisst Mak er seg dette, men ledetrøya forekommer å ligge i vesteuropeiske hender.

Jeg skal straks komme tilbake til det endelige og siste avsnittet i den engelske oversettelsen – det som følger etter avsnittet sitert over. Først vil jeg imidlertid påpeke at den norske utgaven avsluttes med et avsnitt som den engelske oversettelsen har plassert tidligere i epilogen:

Jeg var nylig på besøk i Vásárosbéc igjen. På kaféen ble det hvisket at innehaversken ville legge opp: EU krevde installasjon av strengt adskilte toaletter, og det hadde hun ikke råd til. Lajos og Røde József var døde: 60 er en anselig alder for menn her. På kirkegården lå de ved siden av veteranen; han var funnet død på veien en sommermorgen.

Postkontoret var nedlagt. Familier flyttet sin vei. Også skolen var på randen av nedleggelse, men borgermesteren hadde funnet en europeisk subsidieordning: midt i landsbyen var et nytt kulturhus under bygging, en stor bygning med skinnende blank takstein. Nesten alle mennene hadde arbeid nå, og lønningene økte. Alle var blitt litt rikere, bortsett fra kona til postbudet. Kua hennes hadde dødd. En av nederlenderne hadde allerede meldt sin interesse for å kjøpe huset hennes, som et ekstra gjestehus.

Det siste stykket grusvei var asfaltert. Kommunen hadde kjøpt en gressklipper, de omreisende sigøynerne var forsvunnet, stillheten var blitt en sjeldenhet. Eplene falt fra trærne ned i gresset, ingen plukket den lengre, ikke engang barn gadd å ta dem opp; noe slik hadde de aldri opplevd før her på stedet. (Mak 1, 736)

Det nye Europa forekommer for landsbyens del å være en blandet velsignelse – som jo også Maks venn spådde i prologen, slik jeg nevnte over.

Som jeg nevnte over er ett av Maks tema at Europa splittes i øst og vest. Om reisen sin bruker han bildet "å flekke av lag på lag med gammel maling", noe han setter i sammenheng med hvordan det "generasjon for generasjon hadde dannet seg en skorpe av avstand og

fremmedgjøring mellom øst- og vesteuropeere”. (Mak 1, 13) Dette følges av et spørsmål, nemlig om europeere i det hele tatt har en felles historie:

Har vi europeere en felles historie? Selvsagt, det er bare å ramse opp: Romerriket, renessansen, reformasjonen, opplysningstiden, 1914, 1945, 1989. Men hvor *sprikende* er ikke europeernes individuelle erfaringer! Den eldre polske sjåføren jeg snakket med, som fire ganger i sitt liv hadde måttet lære et nytt språk; det tyske ekteparet, bombet og jaget i det uendelige gjennom Øst-Europa; den baskiske familien som julaften kranglet på harde livet om Den spanske borgerkrigen og deretter tiet for all tid; nederlenderne, danskenes og svenskenes fredelige fornøydheter, de befant seg sjelden der det blåste som verst. Plassér russere, tyskere, briter, tjekkere og spaniere ved samme bord og la dem fortelle sine familiehistorier. Det er ulike verdener. Ikke desto mindre er det alt sammen Europa. (Mak 1, 13) (*Min utheving*)

Europa har derfor både en felles historie og mange sprikende erfaringer – og de sistnevnte er *nasjonale*. Personene i sitatet er riktignok individer, ikke land, men de er navnløse og bestemmes i forhold til nasjonen de tilhører: Det er en eldre *polisk* sjåfører, et *tysk* ektepar; han nevner videre en *baskisk* familie; og *nederlendere*, *dansker* og *svensker* er fredelig fornøyde, mens *russere*, *tyskere*, *briter*, *tsjekkere* og *spanjoler* lever i ulike verdener. Begrepet ”verden” som Mak bruker her kan vanskelig oppfattes som annet enn en *mental* størrelse: Europas *selvsagte felles historie* er derfor ikke entydig felles.

I epilogen tar Mak dette opp igjen. Her refererer han til et annet forhold som er felles, nemlig *katastrofen*. Mak skriver:

Vår felles katastrofe kan sammenfattes kort. Omkrig 1900 var det ett tre og ett eple, og alle spiste av det. I Europas hjerte lå en ung, ustabil nasjon som ikke kjente sin egen destruktive kraft. Det fulgte to grufulle kriger som vi alle opplevde på hver vår måte. Etterpå kom fire døde tiår for Øst-Europa, mens himmelen åpnet seg for Vest-Europa: et paradiset av scootere, elektriske kjøkkenapparater, biler og fjernsynsapparater. Mot slutten av århundret falt Berlinmuren, men for millioner av østeuropeere kom det igjen mørke tider, årene med ydmykede menn, redde kvinner og splittede familier. Samtidig feiret Vesten nittiårenes boom, uten å være klar over hva Mellom og Øst-Europa gjennomgikk. Vi har kort sagt en del å fortelle og forklare hverandre, og vi har ennå ikke begynt. (Mak 1, 735)

Katastrofen handler om ”to grufulle kriger som vi alle opplevde på hver vår måte”. Dette avsnittet oppsummerer kanskje også bedre enn noe annet Mak skriver, hans *historiebevissthet*: Fortidens paradiset ble brutt av en destruktiv nasjon som påførte kontinentet gru. Den nærmest paradisiske enheten i århundrets begynnelse, understreket av metaforen med eplet, og det reetablerte paradiset etter katastrofen, fylt av tekniske hjelpemidler, er forbeholdt en del av

enheten. Den andre ligger i mørket. Det kommunistiske Europa er ikke en del av Maks Europa, og når kommunismen falt, kom nye prøvelser for befolkningen i denne delen av kontinentet. Fortsatt er det et problem at Europa ble delt i to – og ”vi har en del å fortelle og forklare hverandre, og vi har ennå ikke begynt”, som Mak skriver i avsnittet sitert over.

At det ene eplet og det ene treet kanskje ikke var likt fordelt – altså at det fantes klasseforskjeller, og at fattigdom også var en del av Europa ved århundrets begynnelse, ser ikke ut til å være en faktor.

Katastrofen har hatt en viktig *virkningshistorie*, nemlig dannelsen av EEC i 1957. Den var en effekt av at menn som hadde kjempet i krigen på hver sin side, nå begynte å samhandle: Gamle fiender la fortiden bak seg og begynte å samarbeide. Selv om ikke Mak selv definerer det på den måten, har jeg i underkapittel 3.3 beskrevet dette som et skifte fra et militært til et politisk spor.

I epilogen bruker Mak begrepene *den europeiske samlingen* og *det forente Europa* når han utlegger Den europeiske union som prosjekt. Det dreier seg ifølge ham om en ny type enhet: Det er en *felles* konstruksjon, ikke en enhet lik den Karl den Store og Adolf Hitler drømte om å realisere – en enhet under én leder. (Mak 1, 725) Denne nye og felles konstruksjonen er først og fremst en enestående *fredsprosess*. Sentrale institusjoner er Europarådet og Menneskerettighetsdomstolen i Strasbourg. Det siste er den største suksessen: ”Her kan vanlige borgere – og det er enestående i internasjonal rett – anklage sin stat for brudd på menneskerettighetene. Ikke sjelden får de medhold.” (Ibid) Mak ser rett og slett unionen som den viktigste moderniseringsprosessen i Europa siden Napoleons reformer: Den har brakt økonomisk velstand og stabilitet i over 60 år, ikke minst fordi Frankrike og Tyskland som var erkefiender i århundrer, sluttet fred. (Mak 1, 725, 726)

Mak kan tolkes dit hen at han mener 1948 var et veiskille. Da var muligheten for et felles Europa til stede. I periode IX September kapittelsted 48 *Praha* skriver han dette:

I 1948 var de fleste europeere temmelig lik hverandre. Særlig på landet levde og arbeidet de mer eller mindre under de samme forhold som sine foreldre og besteforeldre. Ti år senere var det oppstått store forskjeller mellom vest og østeuropeere, og etter enda ti år var fremmedgjøringen total. (Mak 1, 532)

Det finnes etter min mening også en forestilling til om et enhetlig Europa i Maks fortelling – tilskrevet et Europa før første verdenskrig. Åpningen av kapittelsted 3 *London* i periode I Januar 1900-1914 der han først siterer Stefan Zweig før han utdyper, beskriver dette godt:

”Jeg morer meg fremdeles over de unges forbauselse når jeg forteller dem at jeg før 1915 reiste til India og Amerika uten å eie eller for den saks skyld noen gang å ha sett et pass” skrev Stefan Zweig i 1941.

Heller ikke Baedeker-guiden min (en utgave fra før 1. verdenskrig som Mak bruker for å gjøre seg kjent med London den gangen, *min anmerkning*) anså det nødvendig med pass, ”men det er ofte nyttig for å anslå den reisendes identitet når det er om å gjøre å få adgang til museer på dager da de ikke er åpne for allmenheten.”

I Vest-Europa varte passtvangen mindre enn et århundre, nok en gang peiser jeg over grensene med det superhurtige Eurostar toget uten å stanse” (Mak 1, 33)

Baedekers skille mellom den reisende og allmennheten – Zweigs mulighet til overhodet å reise, er for øvrig ikke nevnt eller tematisert – verken når han siterer Zweig eller i andre sammenhenger. Her *mangler* erkjennelsen av klasseforskjell som en annen splittende faktor i Europa. Mak er primært opptatt av ulikheter mellom dagens Øst- og Vest-Europa.

Utfordringen, eller presist bekymringen, Mak har, er dels knyttet til globalisering, men også av fremveksten av et nytt overnasjonalt ”imperium”, nemlig av superstaten EU. (Mak 1, 724) Superstaten er knyttet til et toppstyrt byråkrati av teknokrater med blind tro på markedet. Dels er det et problem at regulering av økonomi og sosiale ordninger skjer på to nivåer: Ett overnasjonalt når det gjelder det økonomiske, ett nasjonalt når det gjelder sosiale ordninger. (Mak 1, 728) Dels undervurderer teknokratene folks behov for nasjonal samhørighet; ”den nasjonale konteksten som kultur, økonomi, rettstat og demokrati hadde utviklet seg i gjennom århundrer”. (Mak 1, 728) Kort sagt, det dreier seg om folks behov for nasjonal tilhørighet.

En del av Maks forklaring er at EU vokser - og ut over sin grense. Denne grensen presiseres ikke ved hjelp av Europakartet anno 1900 eller 1948, eller noen av de linjene jeg beskrev over i underkapittel 4.3, men ved hjelp av katolisismens utbredelse i middelalderen. Han skriver dette i epilogen:

For en munk fra år 1000 ville kartet over det europeiske rike være gjenkjennelig inntil for kort tid siden. Men hva hvis utvidelsen av EU bare fortsetter, hvis ekspansjon som sådan skulle bli en egenskap ved det europeiske prosjekt, så man måtte sykle videre for ikke å velte?

(Mak 1, 731)

Ekspansjonstrangen truer også en annen grense som heller ikke er med i Maks oversikt over linjer nevnt i underkapittel 4.3. Byråkratiet sender ut retningslinjer og direktiver for nær sagt alle områder av folks liv, ”mens samarbeidet i opplagte fellesskapsspørsmål – felles forsvar, entydig utenrikspolitikk – ennå befinner seg på begynnerstadiet”. (Mak 1, 731)

En oppfatning som synes å fremkomme i epilogen fra Maks side er at integrasjon tar tid. (Mak 1, 736)

Et bakteppe er at prologens *selvsagte felles historie* er betydelig svekket i epilogen:

Det finnes ikke noe europeisk folk. Det er ikke ett altomfattende fellesskap av kultur og tradisjon mellom Jorwerd, Vásárosbéc og Kefallonía, det er minst fire; den protestantske, den latinsk katolske, den greskortodokse og den muslimsk osmanske. Det er ikke ett språk, men dusinvis. ... Det finnes fortsatt ingen virkelige europeiske partier, og pan-europeiske aviser og fjernsynsstasjoner fører en marginal eksistens. I Vásárosbéc kan man for tiden se alle verdens TV kanaler, men de fleste kan ikke betale for en enkel antibiotikakur til et sykt barn. Og fremfor alt: i Europa er det *uhyre lite felles historie*.

Nesten alle landene jeg reiste i hadde for eksempel utformet *sin egen beretning* om den ufattelige voldsekspløsjonen mellom 1939 og 1945, en egen myte å forklare all den uhyggelige galskapen med, for å rettferdiggjøre ugjerninger, begrave ydmykelser og skape nye helter. Britene kompenserte for tapet av sitt imperium med myten om blitzkrigen. Av skam over Vichy-regimet konstruerte franskmennene helteberetninger om general de Gaulles og Résistance. Sovjetborgerne forsonet seg med Stalins ufattelige sløsing med menneskeliv ved hjelp av historien om Den store fedrelandskrigen. Tyskerne forklarte sin mangel på moral under naziregimet – nazistene var alltid ”de andre” – med legenden om Hitler som ”det ondes demon”.

Alle disse formildnende, forklarnede, trøstende mytene kan bare eksistere i en nasjonal kontekst. Folk trenger historier – for å fatte det ubegripelige, for å gi sin ulykke plass. En egen nasjon, med felles språk og felles bilder, kan alltid smi om de personlige opplevelsene til én stor, sammenhengende historie. Men Europa har ikke det. I motsetning til De forente stater har det ennå *ingen felles historie*.(mine uthevinger) (Mak 1, 734)

Sprikende erfaring fra prologen er her redusert til uhyre lite felles historisk erfaring - som ytterligere reduseres til ingen felles historie. I denne sammenheng er ikke 1914, 1945 og 1989 nok. Grupperingen av individuelle erfaringer i prologen er dessuten enda tydeligere nasjonale, og i tillegg dreier det seg om erfaringer nedfelt i beretninger som ”rettferdiggjør ugjerninger, begraver ydmykelser og skaper nye helter”. Minner er rett og slett blitt til *myter*, og underforstått uten rot i faktiske forhold – følgelig nok et eksempel på Maks historiebruk. Behovet for slike myter anerkjenner Mak – men utfordringen synes å være at det ikke finnes en *europeisk* motvekt, en felles europeisk historie slik Mak mener USA har.³⁴ Samtidig synes

³⁴ Den avsluttende påstanden i sitatet om at De forente stater har en stor sammenhengende historie, med felles språk og felles bilder, kan ikke forfølges innenfor rammen av denne oppgaven. Derfor kun en kommentar om at beskrivelsen i beste fall er naiv. Bare en reise gjennom Sørstatene vil bringe en på andre tanker. Ikke bare språklig i møte med de mange spansktalende som bor her, men også møte med den svarte og den indianske

det som om Mak mener en felles europeisk historieoppfatning *ikke* ville resultere i mytedannelse – at en slik felles historie enten ville avhjelpe behovet for ”å smi personlige opplevelser til én stor, sammenhengende historie”, eller på en eller annen måte avdekke tilløp til mytedannelser. Kanskje handler det for ham om det han skriver om Øst- og Vest-Europa - at europeere trenger ”å fortelle og forklare hverandre, og vi har ennå ikke begynt”. (Mak 1, 735) Det vil si at *samtalen*, møtepunktet, det å ha felles en arena, forhindrer mytedannelser.

I epilogen referer han, til det den nederlandske sosiologen Abram de Swaan kaller ”Europas pedagogiske mangler”: Det handler om mangelen på politisk kampvilje på europeisk nivå, en begeistring som er livsviktig for et vitalt demokrati, som Mak formulerer det. (Mak 1, 734)

I den engelske utgaven utdyper Mak dette slik:

The absence of a common European language almost certainly has something to do with that, although it is estimated that eighty per cent of the conversation held within the EU bureaucracy are now in English. Much more serious however, is the total lack of so much as forum for mutual discussion: *there is still no European coffee house*, no place where Europeans can together mould their opinions, where ideas can be born, viewpoints examined. Without such an agora, all further political processes remain hanging in thin air, without such a permanent debate Europe remains a cascade of phrases, a democracy for the sake of appearances, and nothing else. (*min utheving*) (Mak 2, 829)

I den norske utgaven er ”European coffee house” oversatt med ”felles europeisk møteplass”. (Mak 1, 734) Som nevnt over ser jeg kaféen som en svært viktig arena i Maks fortelling – som jeg vil utdype i det videre. Den er en arena for politikk og debatt. Men den *kan* også henfalle til hvisking eller fortielse eller utfrysning, slik situasjonen var for mannen fra VÁSÁROSBÉC som satt på kaféen og snakket politikk. (Mak 1, 552) Derfor er kaféen en slags temperaturmåler på et samfunn som den norske oversettelsen dessverre ikke fanger opp. Den er i tillegg en egen *uformell møteplass for alle*.

Noen eksempler på kaféer i reiseberetningen: Batiníc fra Sarajevo nevnt over i underkapittel 3.1. sitter på kaféen *To Be or Not to Be* når han snakker om sitt lands sørgelige tilstand. (Mak 1 715, 716) Den baskiske sosiologen Monica Angulo omtalt over møter han på utendørskaféen *Arrien*. (Mak 1, 303) Han kjenner på Londons puls fra en frokostkafé (Mak 1, 40); får vite om veien langs kysten rundt Genova i landsbyen Moneglias *Café Derna*

befolkningen som vil ha helt andre bilder av landet sitt å by på enn den kaukasiske (hvite). Eksempelvis har de amerikanske navajonene markert sin forskjellighet fra storsamfunnet gjennom å etablere sin *egen* nasjon. Se for <http://www.navajo.org/>

(Mak 1, 273); forstår at kommunistene i landsbyen Angioa på Kreta har sin egen kafé, de er gamle menn som smiler vennlig til tyske turister, men som var unge da tyskerne i 1943 massakrerte deres landsmenn (Mak 1, 451, 456); han minnes et intervju med forfatteren Láslo Végel som fant sted i 1993 på *Kafé Sax*, en mann som var sparket fra stillingen sin som direktør for fjernsynet i Novi Sad som følge av nasjonalistenes politiske utrenskninger (Mak 1, 695). Ikke uventet forteller han som eksempel på gamle dagers kaféer om de parisiske boulevardkaféene – selve tegnet på den moderne metropolen, i periode I januar kapittelsted 2, *Paris* (Mak 1, 23). Opp mot vår tid nevnes imidlertid ikke Jean Paul Satre og Simon de Beauvoirs ”kafékontor” i samme by riktignok – de skal ha jobbet og mottatt besøk og underholdt venner på sin stamkafé – ikke hjemme. Wiens berømte kaffehus omtales, i kapittel 3 *Wien* (Mak 1, 63), og førkrigs-Berlins ”kafélandskap” får omtale. (Mak 1, 193) Det samme gjelder kaféene og salongene i St. Petersburg før revolusjonen: Som kaféene i Paris, Wien og London på den tiden, var også de preget av den ene filosofiske moten etter den andre. (Mak 1, 164)

Kaféen får en spesiell plass i periode II Februar 1914-1918, kapittelsted 6 *Wien*. Berlins kaféer var rett før krigsutbruddet i 1914 fylt av glade ansikter (Mak 1, 88). Når han i slutten av samme kapittel refererer et minne forfatteren Joseph Roth har formidlet, er situasjonen endret: Roth møtte en søndag i juli 1914 en pike som fortalte ham at tronarvingen var skutt, noe hun visste fordi faren var kommet hjem fra kaféen med et telegram med budskapet, den første ekstrautgaven Roth hadde sett. Piken ble hans kjæreste og hun fulgte ham halvannet år etter på toget som skulle føre ham ut i krigen. Faren, legger Roth lakonisk til, ”gikk aldri mer på kafé, han lå allerede i en massegrav. (Mak 1, 89)

I følge Mak var faktisk *det første huset* de allierte befrikket i Vest-Europa under 2. verdenskrig en kafé, nemlig en dansekafé som lå i landsbyen Bénouville i Frankrike. Kaféen var drevet av en familie Gondrée og pappaen var aktiv i motstandbevegelsen. (Mak 1, 493)

Et sted på Maks reiserute er faktisk *gjennomstyret* av kaffe (også i den norske oversettelsen), og det er *Brussel*. Her lukter det alltid kaffe, skriver han, i kapittelsted 51 *Brussel*.

(Mak 1, 567) Byen er ifølge ham også Europas hovedstad, men er tospråklig og mangler det han kaller et *kosmopolitisk klima*. (Mak 1, 569) Mens Mak erfarer et sterkt ønske om å forstå europeere andre steder i Europa, hersker det i Brussel en påfallende tilbakeholdenhet på dette området, mener han. (Mak 1, 570) Belgierne klarer riktignok å fremstå utad som en enhet og makter behendig å manøvrere rundt de store skillelinjene mellom Nord- og Sør-Europa. Men tross Brussels kaffe, finnes det ikke en kafé i dette kapittelstedet som er lik den ene

europiske kaféen Mak faktisk har med i sin reiseberetning, Stefan Zweigs Wienerkafé i periode I Januar 1900-1914, kapittelsted 5 *Wien*:

”Ingen steder (enn i kaffehusene, *min anmerkning*) var det lettere å være europeer”, mente Stefan Zweig, og han skrev om de bedre kaffehusene hvor alle de viktige europeiske avisene lå fremme, ”og dessuten alle de viktige litteratur- og kulturtidsskriftene fra hele verden.” Ingenting har etter hans mening bidratt mer til wienernes intellektuelle allsidighet enn kaffehuset. Politisk sto alt bom stille, man kunne intet annet enn å flykte inn i kunsten og sin egen sjel? ”Vi visste i sannhet hva vinden brakte med seg, enda før den kom over grensen, ettersom vi hele tiden levde med vidåpne nesebor. Vi fant det nye fordi det var det vi ville ha, fordi vi hungret etter det som var vårt, som tilhørte oss alene og ikke våre fedres verden. (Mak 1, 63)

Zweig identifiserte seg nettopp med det Mak mener *mangler* i dagens Europa; han så seg selv som europeer, ikke østerriker - som han var av nasjonalitet. Mak nevner den ikke, men Zweigs erindringsbok har også en tittel som ”stemmer overens med” Maks visjon: Den heter *Verden av i går: en europeers erindringer*. Og Som det framgår hungret Zweig etter det som ”var vårt, som tilhørte oss alene og ikke våre *fedres* verden”. Zweigs Wien putret i følge Mak av det nye - kimer til det som han mener skulle bestemme det 20. århundrets Europa. (Mak 1, 68ff) Det dreier seg om sosialdemokratiet, representert ved Viktor Adler; om nasjonalisme blandet med antisemittisme, representert ved Georg von Schönerer; om kristelig-demokratisk populisme, representert ved Karl Lueger; om sionismen, representert ved Theodor Herzl; og til slutt om den anonyme dagdrømmeren, kunstmaleren Adolf Hitler.

I spennet mellom prologen og epilogen ligger kanskje *reisens erfaring* – eller kanskje ikke: Det er grunn til å anta at prologen og epilogen begge er skrevet *etter* at reisen og de daglige inntrykkene er tilbakelagt, og først når det kommer på tale å lage en bok av reiseinntrykkene han har sendt hjem. Spørsmålet er derfor om det dreier seg om en forestilling om Europa som Mak bærer med seg, slik jeg antydte i underkapittel 3.1 med referanse til Arne Melberg. Kan det mentale kartet som en reisende har med seg, hindre interaksjon med det han møter på reisen – og kan dette potensielt endre den reisende blikk? Med andre ord, er perspektivet det samme ved reisens slutt som ved reisens start?

Det er vanskelig å påvise en annen Mak i epilogen enn den som opptrådte i prologen. Dette kan etter min mening ikke spores. De *sprikende* erfaringene han beskriver i prologen omdannes riktignok til en historie om *diversitet*. Han skriver om dette siste:

Europas svakhet, *diversiteten*, er samtidig dets store styrke. Europa som fredsprosess var en strålende suksess. Europa som økonomisk enhet er også kommet et godt stykke på vei. Men de

europiske pionerens prosjekt (som er dannelsen av EEC, *min anmerkning*) vil likevel stanse opp halvveis hvis det ikke i tillegg oppstår et felles kulturelt, politisk og fremfor alt demokratisk rom. Hvis integrasjonen fortsetter å være en hovedsakelig apolitisk prosess som først og fremst dreier seg om det frie marked, valutaen og slike ting, vil unionen aldri bli noe annet enn en slags gullkantet frisone. Eller et system som på en særdeles effektiv måte kan forene nasjonale interesser med hverandre, men som knapt eller ikke er i stand til å ivareta *europiske* interesser. Og det i det 21. århundres turbulente verden – ingen trøsterik tanke. (*Første utheving er min, andre er Maks.*) (Mak 1, 736)

Skjørheten i det europeiske prosjektet slik Mak ser det kommer enda tydeligere frem i den engelske oversettelsen av avsnittet der Europas diversitet nevnes. Avsnittet er kortere i den engelske utgaven, og *avslutter* faktisk hele epilogen, og derfor også Maks bok. Her fremkommer slaget med fiskehalen - for å holde oss til metaforen brukt i journalistikken. I den engelske utgaven står det:

Europe's weakness, its diversity, is also its greatest strength. Europe as a peace process was a resounding success. Europe as an economic union is also well on its way. But the European project will surely fail unless a common cultural, political and above all democratic space is soon created alongside the rest. *For let us not forget: Europe has only one chance.*
(Mak 2, 834)

Tonen forekommer nesten tragisk – og kanskje også en tanke *belærende*: Se hva jeg ser og forstå det jeg forstår – som politisk prosjekt og forhandling om fremtiden. Det er som Mak sier: *Katastrofen kan komme igjen.*

I selve reiseberetningen trekker Mak flere steder veksler på Benedict Andersons begrep *forestilt fellesskap*, et begrep jeg nevnte i kapittel 2 der jeg presenterer historiebruk.³⁵ Det følgende er et eksempel på Anderson egen utlegging av begrepet: "Communities are to be distinguished not by their falsity/genuineness, but the style in which they are imagined".³⁶ Style, altså stil, ligger så og si innbakt i bildene (images) som medlemmer av fellesskapet har av fellesskapet de er en del av. Det dreier seg ikke om forestillinger som kan pådyttes, men om *felles bilder* av fellesskapet som deles av mennesker som ikke kjenner hverandre, men som samtidig gjør at de kjennes ved det samme fellesskapet. Et forestilt fellesskap må på

³⁵ Andersons bok om emnet er for øvrig oppgitt i litteraturlista i den norske utgaven, og her er *imagined* oversatt til forestilt. Bokens norske tittel er *Forestilte fellesskap. Refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning*. (Mak 1, 743)

³⁶ Se <http://www.nationalismproject.org/what/anderson.htm> - lest 17. 11. 2011

samme måte som en bestemt historiebruk ha en klangbunn i samfunnet - det må være en grobunn for det skal ”virke”.³⁷

Mak bruker Andersons begrep på lignende måte. Første gangen er i periode I Januar 1900-1918, kapittelsted 5 *Wien*. Han skriver her:

Keiserdømme Østerrike-Ungarn var et skoleeksempel på det antropologen Benedict Anderson senere skulle kalle ”innbilt fellesskap”, en nasjon sammensatt av mennesker som aldri hadde møtt hverandre, men som i ånden følte seg som hverandres familie, brødre, søstre.

(Mak 1, 64)

Neste gang - og da uten referanse til Anderson er når han drøfter forskjellen mellom tysk og italiensk fascisme under sitt besøk i Mussolinis fødeby i periode V Mai 1922-1939, kapittelsted 20 *Predappio*. Her skriver Mak at alle forsøk på å smi et ”innbilt fellesskap” (jfr den norske oversettelsen av begrepet over) i termer som ”folk”, ”rase” og ”stamme” da den unge italienske staten ble dannet på slutten av 1800-tallet, strandet. (Mak 1, 270) I stedet valgte italienerne ”språk, kultur, den franske revolusjonens frihet og ”virtu”, den skapende sivilisasjon som i århundrer hadde fått italienerne til å føle seg overlegne barbarene i nord”, skriver Mak. (Mak 1, 270)

Når Mak skriver om de Gaulles Frankrike i periode VIII August i kapittelsted 43 *Saint-Blimont*, her også uten eksplisitt referanse til Anderson, tar både den norske og engelske oversettelsen i bruk begrepet ”forestilt” (eng. *conceptual*). Her er begrepet *forestilt* eksplisitt koblet til *nasjon* – slik også Anderson bruker det. Mak skriver:

Hvis ’forestilt nasjon’ har gyldighet for noen, er det for de Gaulle. En nasjon består jo ikke bare av et felles delt territorium, et felles språk, en administrativ og kulturell enhet og alt dette avføder, men også av en felles mentalitet, en følelse av at denne enheten eksisterer i hode på alle borgere, av at den er verdifull og at det er en ære og en glede å få ta del i den. I Frankrike mer enn i noe annet land hadde denne forestillingen om storhet vært holdt levende fra gammelt av. Derfor var fallet i juni 1940 stort (Mak referer til fransk kapitulasjon overfor tyskerne, *min anmerkning*): franskmennene hadde mistet sin ”forestilte nasjon”. Det var først og fremst denne sjelelige krisen som både Pétain og de Gaulle prøvde å finne en løsning på, hver på sin måte. ”(Mak 1, 479)

Endelig bruker Mak begrepet i epilogen, også her uten henvisning til Anderson. I den norske oversettelsen står det ”tenkt fellesskap” (Mak 1, 736), i den engelske ”conceptual community”. (Mak 2, 827) Avsnittet der det brukes, står riktignok ulikt plassert i teksten avhengig av om det er den norske eller den engelske oversettelsen det dreier seg om, men for

³⁷

øvrig er sammenhengende samsvarende. Det dreier seg om en fremstilling av attenhundretallets Frankrike. Folk identifiserte seg den gang stort sett med landsbyen eller byen og kanskje regionen sin, men ikke med nasjonen, skriver Mak. (Mak 1, 736) Videre forteller han at det ikke var taler og PR-triks, men bygging av jernbane, veinett, skoler og ikke minst innføring av alminnelig vernplikt som banet vei for det mentale skiftet som gjorde at Frankrike gikk med i 1. verdenskrig som én nasjon. (Mak 1, 736)

I den engelske utgaven av boken, minnes Mak også sitt eget Nederland og hvordan utviklingen av den nederlandske føderasjonen som var etablert på 1700-tallet, først på 1800-tallet ble sveiset sammen til noe som kunne ligne et fellesskap – et ”tenkt fellesskap”, som han skriver når han nevner det. (Mak 2, 827) I den norske utgaven er den forente nederlandske republikken som ble opprettet på 1700-tallet, et eksempel Mak bruker på hvordan integrering er en prosess som tar generasjoner. (Mak 1, 736)

Det er derfor ikke dannelse av nasjoner som sådan Mak er kritisk til, men til *nasjonalisme*. Det habsburgske imperium er et innbilt fellesskap, men det gir rom for ulike nasjonaliteter og religioner. I moderne språkdrakt ville vi vel si at det er et multietnisk og multikulturelt samfunn. I Europa

Mangler åpenbart en felles livsholdning av det slaget som fantes for eksempel i det kaotiske i Det kaotiske Donau-monarkiet. På kafene i Wien, i kasernene, teatrene og sosietene i distriktene, overalt i dette riket hersket en omhyggelig utviklet kombinasjon av lettsindighet og alvor, et syngende tysk med masse italiensk teater og slavisk melankoli, en felles kultur som mer enn noe annet knyttet de forskjellige nasjonale elitene til hverandre. Den kulturen holdt dette eiendommelige, løst sammensatte riket på beina i mange, mange år. (Mak 1, 735)

I epilogen henviser Mak til den britiske diplomaten Robert Cooper for å underbygge sin visjon om et felles Europa. Cooper opererer med tre statsdannelser; premoderne (gjerne imperiale), moderne (og nasjonale) og endelig postmoderne (internasjonale). Sistnevnte ” legger ikke lenger hovedvekten på nasjonalt hegemoni eller klassiske systemer av maktbalanse, men på en høy grad av økonomisk og administrativ integrering. I tillegg kommer en velsmurt mekanisme for å løse konflikter på en fredelig måte.” (Mak 1, 728)

I epilogen i den engelske utgaven formuleres en visjon om en europeisk *tilværelse* som oppleves ”selvinnlysende”. Avsnittet der dette formuleres er riktignok ikke inkludert i den norske oversettelsen. Han skriver:

The foundations upon which EU is built are now increasingly a part of the daily reality of each citizen. It is no longer the pioneers, the statesmen and the nation that shore up the Union, it is above all that immense warp and weft of businesses, cities and people, *that slowly-developed, self-evident European existence, that will have to weather the storm*. Everything has changes and the organization has grown too slowly to accommodate it, that is the major problem at this point. And the feeling of solidarity that existed in those early years, that is gone as well.

(*Min utheving*) (Mak 2, 822)

Stormen er den dagsaktuelle politiske situasjonen når Mak skriver epilogen. Det dreier seg om klimaendringer og endringer i hvem som har den økonomiske ledetrøya på verdensbasis, om russisk territorialkrav og konflikten på Balkan, om interne uenigheter og avvisning av en felles europeisk grunnlov og om folkelig frustrasjon knyttet til at EU oppleves som en toppstyrt og teknokratisk organisasjon.

Epilogen ble ikke skrevet ferdig før i 2003. Mak leste den igjennom på nytt i 2007, skriver han (Mak 1, 721) Underforstått endret han den sannsynligvis. Den norske oversettelsen inneholder også opplysninger om en spørreundersøkelse foretatt i 2007 som ikke er med i den engelske. Av undersøkelsen fremgikk det at det store flertallet av europeiske borgere ventet at unionen ville overleve og spille en sentral rolle i 2057 – et resultat som muntrer opp den engelske oversettelsens noe mer avventende Mak. (Mak 1, 736) Riktignok uten oppgitt referanse (og det er uklart om det er en undersøkelse av samme slag som den som nevnes i den norske), opplyser Mak i den engelske utgavens epilog at mer enn halvparten av europeerne er misfornøyd med ”superlandet” EU:

“Europe is no longer a network of separate nations but is gradually becoming one huge interwoven body of companies, cities and people, a new supercountry besides and above the traditional nations states. This situation definitely does not always work to our advantage, it sometimes creates huge problems, more than half of all Europeans are unhappy with it, but it is not something we can simply choose to ignore.” (Mak 2, 824)

Diskusjonen om oppslutningen er derfor underbygget på ulike måter i de to oversettelsene, og den engelske epilogen er dessuten betydelig mer omfattende. Begge inkluderer imidlertid Maks uro for det europeiske prosjektets legitimitet. (Mak 1, 730. Mak 2, 823) I den norske oversettelsen ser Mak legitimitetsproblemet som en *splittelse* forårsaket av at prosjektet fremstår vagt og uavgrenset – sistnevnte ment konkret:

”Uavgrenset i bokstavelig forstand: hvor skal Europa egentlig ta slutt? Det er ikke tilfeldig at EUs yttergrenser – når man ser bort fra Sveits, Norge og Hellas – i mange år falt pent sammen med katolisismens utbredelse i middelalderen. For en munk fra år 1000 ville kartet sover det

europiske rike vært gjenkjennelig inntil for kort tid siden. Men hva hvis utvidelsen av EU fortsetter, hvis ekspansjonen som sådan vil bli en egenskap ved det europeiske prosjektet, så man måtte sykle videre for ikke å velte?” (Mak 1, 730, 731)

Det tilsvarende avsnittet i den engelske utgaven avviker ikke betydelig, men her ser Mak legitimitetsproblemet ikke som en splittelse, men som en *hiatus*- som betyr en åpning, en mangel, et avbrekk – og som en mer mentalt forankret begrunnelse, nemlig ”vagueness and limitlessness of the European project”. (Mak 2, 823) Også her er imidlertid ordet uavgrenset ment geografisk, om enn spørsmålet stilles i presens ”...where, after all does Europe end?” (Ibid) I begge møter vi en uro for at utvidelsen kan gjøre det europeiske prosjektet til et prosjekt som så å si ekspanderer for ekspansjonens skyld, og som derved kan bli ugjenkjennelig for borgerne i de opprinnelige medlemslandene. I den engelske oversettelsen følges dette opp med disse setninger som er utelatt i den norske:

And besides that (*i.e. ekspansjonen, min utheving*): would the Union not be running the risk of an European variation of 'imperial overstretch'? Might not an all-too-rapid modernisation and democratisation in certain regions – the Balkans, Turkey – unleash uncontrollable forces? And might not the Union itself in that way become unstable?” (Mak 2, 823, 824)

Dette korresponderer til Maks refleksjoner rundt Europas uklare grenser, slik jeg har redegjort for i kapittel 4.3 ovenfor. Det synes som om Mak er urolig for at Europa skal bli et nytt imperium, ikke et fellesskap – ikke et løst statsforbund som strekker seg over hele verden slik Bellamy formulerte det i sin visjon fra for år 2000 i 1890. (Mak 1, 725)

Kapittel 6 Konklusjon

I denne oppgaven har jeg satt meg fore å undersøke hvilken historiebruk som kommer til uttrykk i Geert Maks bok *Europa. En reise i det 20. århundret*. Jeg har presisert undersøkelsen ved å spørre *hvilken historiebevissthet* ligger til grunn for reisebeskrivelsen, videre *hvilken forestilling om Europa* bygger Mak og endelig *hvilken funksjon* historiebruken har. Disse spørsmålene har jeg søkt å svare på ved å undersøke på Maks metode, det jeg har delt inn i henholdsvis *formål* i kapittel 3.1, *fortellergrep* i kapittel 3.2 og *kildeunivers* i kapittel 3.3. Videre har jeg undersøkt reiseruten hans, det jeg har delt inn i en undersøkelse av hvordan han *periodiserer* århundret i kapittel 4.1, hvilke *steder* han besøker i kapittel 4.2, og hvilke *grenser og linjer* han trekker over kontinentet i kapittel 4.3. Endelig har jeg sett på motivet for reiseberetning gjennom å gå grundigere inn på prolog og epilog samlet sett i kapittel 5.

Som jeg pekte på i kapittel 5 inneholder epilogen et avsnitt som etter min mening oppsummerer Maks historiebevissthet (side 72 her). Den er knyttet til krigen, det jeg i underkapittel 3.1 har kalt *omdreiningspunktet* i Maks beretning. Krigen er for ham både 1. og 2. verdenskrig. Avsnittet jeg referer tydeliggjør krigen som omdreiningspunkt, og at den i Maks fortelling fører til et brudd. Som jeg utla det over: Fortidens paradisi ble brutt av en destruktiv nasjon som påførte kontinentet gru. Det er to paradisi, ett i århundrets begynnelse, understreket av metaforen med eplet i dette avsnittet, og et reetablert etter katastrofen, fylt av tekniske hjelpemidler. Det siste er forbeholdt kun en del av enheten. Den andre delen ligger i mørket. Det kommunistiske Europa er ikke en del av Maks Europa. Dets fall førte nye prøvelser for befolkningen i denne delen av kontinentet.

Europa er på mange måter fortsatt et delt kontinent i Maks bok – noe Mak formidler for allerede i prologen. Dagens EU er også delt: Markedet stykker opp, på politikken område inngås bilaterale avtaler, og folk flest identifiseres seg ikke med unionens Europa, men med sin nasjonale eller lokale tilhørighet.

Før jeg endelig konkluderer, skal jeg først redegjøre for det jeg ser som bærer elementer i Mak fortelling: Elementene er for det første *tre tema*, for det andre *ett politisk anliggende*, og for det tredje *et botemiddel* for bekymringen.

Det første av de tre temaene er overgangen fra det før moderne til det moderne samfunnet. Det andre er overgangen fra militære til politiske strategier for å løse konflikter. Det tredje er først overgangen fra et enhetlig til et delt Europa, deretter til et ny og potensielt felles Europa. Disse temaene underbygges av henholdsvis Maks fortelling om landsbyen som svinner hen, om fortellingene mennene som har sittet i sentrale politiske posisjoner i Europa formidler og om bestemte typer kaféer som et bilde på *mulige* felles arenaer for Europa.

Når det gjelder det første, *landsbyen*, svinner den i takt med byens vekst. Byen i det moderne samfunnet åpner muligheter, men skaper også lengsel tilbake til en tapt verden – som kanskje aldri fantes, men som ga plass til alle som ”hørte til”. Landsbyen speiles i verdensbyer som Wien, og Istanbul, men i disse metropolene får *alle*, uansett tilhørighet, høre til: Det er steder som har plass til mangfold og diversitet, *og* ikke minst, skaper utvikling, ikke stangnasjon.

Når det gjelder det andre, *endring fra militær til politisk strategi*, er krigserfaringene Maks kilder sitter på, den transformerende faktor. De førte til endret spor. Tilgivelse, samarbeid, men også politiske diskusjoner fulgte i kjølvannet av dette. Å holde opp minnene om hva som skjedde inngår i dette bilde: Fred lønner seg.

Kvinner har stor sett en rolle i form av kollektiver eller bifigurer i dette. Maks fokus på mennenes erfaring kan henge samme med at han identifiserer seg med dem: De er av hans generasjon, hans ”klasse” og fra hans del av kontinentet. I tillegg til kvinner, er ungdom henvist til en marginal plass, eller de representerer Maks ungdom: Altså personer spå hans alder som forteller om ungdomstiden.

Når det gjelder det tredje, *overgangen først fra et enhetlig til et delt Europa, deretter til et ny og potensielt felles Europa*, har det nær forbindelse med Maks *politisk prosjekt* som jeg straks skal komme tilbake til. Linjene, eller skillelinjene, gjennom Europa inngår i her -linjer som ikke minst er av mental eller kulturell art og som skiller deler fra andre deleer.

Omdreiningspunktet for de tre tematiske overgangene, er *krigen*, som for Mak primært er 1. og 2. verdenskrig, men også ”lokale” kriger gjennom århundret.

Krigen på Balkan på 1990-tallet som vies også oppmerksomhet: det gamle spøkelse *etnisk renselse* dukket i den krigen opp igjen Andre steder i beretningen støter Mak på gjenklang, men det er på Balkan det igjen *skjer*. Maks fredelig Nederland får til og med en rolle - de er skyldige, men også uskyldige i den forstand at krig ikke er en del av hollendernes dagsorden.

De tre temaene over er overganger også i den forstand at de kan gå i *revers*: For landsbyen kan bli en tapt idyll; mennenes politiske strategi slå over i ensidig eller bilateral egoisme: kafeen stå for et sted der politikk ekskluderes.

Som nevnt er spesielt det siste temaet forbundet med det jeg ser som Maks *politiske anliggende*. Det dreier seg om utvikling av EU og de utfordringer unionen sto overfor i tiden rundt reisen. Mak problematiserer det toppstyrte, byråkratisk Europa, og det Europa som ekspanderer så å si ut over seg selv. Selve Europa synes å være det Europa som samsvarer mer eller mindre med *middelalderens* kart over Europa.

Ambisjoner om et super EU, et nytt imperium, kan skape ny nasjonalisme. For folk identifiserer seg ikke med unionens ”direktivpolitikk” og ”identitetspolitikken” er svak. De vender seg derfor andre steder hen.

Europas svekkete posisjon *i verden* gjør ikke utfordringen mindre.

Det dreier seg altså dels om grenser, dels om integrasjonsutfordring, og dels om markedets og administrasjonens herredømme over fellesskapet.

Historiebruk i boken er nært knyttet til dette – mer presist til det den europeiske unions *framtid*. Reiseberetningen mer enn antyder at historien om og minnene fra det katastrofale 20. århundret vil underbygge unionen som fredsbevarer i Europa, men det fordrer at historien huskes slik den faktisk var og at minnene deles – på tvers av nasjonale grenser - *og* at politikk, ikke bare marked og økonomi, ligger til grunn for fellesskapet.

Mak bruker historien og folks minnefortellinger for å forankre EU som en fredsbevarende struktur og som et kulturelt fellesskap – og et *demokratisk* prosjekt. Det nye Europa som landsbybeboerne i Vásárosbéc fikk høre om i prologen, har på sett og vis to utganger: Enten en endeløs rekke direktiver, eller en invitasjon inn i byggingen av kontinentet som et fellesskap – det egentlige Europa. Det er i denne siste betydningen jeg mener Maks bilde av Europa har en *eksistensiell funksjon* – for dem som deler Maks oppfatning.

Det dreier seg imidlertid ikke et forestilt fellesskap bygd på myter og halvsannheter, men et fellesskap som kjenner sin faktiske historie, og samtidig evner å legge fortiden bak seg slik Maks vesteuropeiske mannlige samtalepartnere gjør.

I dette lyset kan Maks historiebruk sees som et slags *forhandlingskort*: Han forhandler om Europas framtid ved å ta i bruk historien og appellere til historien betydning for *europaisk identitet*. I denne tolkningen mener jeg Maks historiebruk kan ha en *instrumentell funksjon*. Fortellingen kan brukes til å søke å overtale folk til å slutte opp om EU.

Både mennesket, historikeren og journalisten Mak bidrar til å gjøre historien om det 20 århundret levende og minnene engasjerende. Mennesket mak drar omkring på kontinentet som en venn, historikeren mak henter fram fortidens spor, også de som er ubehaglige, og journalisten formidler fortellingen på en måte som griper: Den store historien speiles i mange, og svært ulike små; fakta og fortellinger knyttes sammen; fagfolk og folk flest inkluderes.

Det som underkommuniseres er at det er Maks perspektiv, altså én av flere mulige tolkning. Det er kort sagt mulig å se Europa fra andre perspektiv. Beretningen bærer også preg av at det er Maks egen generasjon og kjønn som er referansegruppe.

Mak selv er neppe av den oppfatning at ikke ulike stemmer skal slippe til, kanskje tvert om: Politisk debatt og diskusjon inngår som sentrale elementer i det fellesskap han ønsker at Europa skal være.

Alle de *ulike* fortellingene om det århundret som er forbi, men som folk i Europa bærer på, må dessuten *deles*.

**

Litteratur

Bech-Karlsen: *Avisreportasjen*. Oslo: Universitetsforlaget 1984 (Bech-Karlsen)

Formidlingens formål i Claus Bryld et al: *At formidle historie*.

Fredriksberg C: Roskilde Universitetsforlag 1999. (Bryld et al)

Bøe, Jan Bjarne: *Bilder av fortiden*. Kristiansand S: Høyskoleforlaget 2002 (Bøe 1)

Bøe, Jan Bjarne: *Å lese fortiden*. Kristiansand S: Høyskoleforlaget 2006 (Bøe 2)

Eikeland, Halvdan: *Historiedidaktikk som vitenskapsdisiplin*. Tønsberg: Høgskolen i Vestfold. Notat 6/2000 (Eikeland)

The New Encyclopædia Britannica. Volume 4. Micropædia. Ready Reference, 15th Edition. 1998 (EC)

Jensen, Eric Bernard: *Historie – liv og fag*. København: Gyldendal 2006 (Jensen)

Karlson, Klas-Göran: *Histoiredidaktik och historievetenskap – ett spänningsfyllt förhållande*, i Christer Kärlegård & Klas-Göran Karlsson: *Historiedidaktik*. Lund: Forfättarna och Studentlitteratur 1997. (Karlson)

Hva er retorikk i Jens E. Kjeldsen *Retorikk i vår tid*. Spartacus 2006 (Kjeldsen)

Kjeldstali, Knut: *Historien er ikke det den engang var. En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget 1999. (Kjeldstali)

Mak, Geert: *Europa. En reiser gjennom det 20. århundre*. Oslo. Cappelen Damm 2008 (Mak 1)

Mak, Geert: *In Europe. Travels Through the Twentieth century*. London: Vintage Books 7 Random House (Mak 2)

Melberg, Arne: *Å reise og å skrive*. Oslo: Spartacus 2005 (Melberg)

Roksvoll, Thore: *Retorikk for journalister*. Oslo: Landslaget for norskundervisning (LNU) og J.W. Cappelens Forlag as 1989.

Stugu, Ola Svein: *Historie i bruk*. Oslo: Samlaget 2008 (Stugu)

Nettadresser som refereres i teksten

Maks hjemmeside: <http://www.geertmak.nl/>

Maks nederlandske forlag Atlas: <http://www.uitgeverijatlas.nl>)

Dutch Foundation for Literature: <http://www.nlpvf.nl>

Om Leipziger Buchpreis: http://www.boersenverein.de/de/158446/Preise/176411?_nav=og
http://de.wikipedia.org/wiki/Leipziger_Buchpreis_zur_Europ%C3%A4ischen_Verst%C3%A4ndigung

Store norske leksikon om Den Europeiske union: http://snl/Den_europeiske_union

Om Benedict Andersons begrep ”forestilt fellesskap”:

<http://www.nationalismproject.org/what/anderson.htm>

Om dannelsesreisen: <http://no.wikipedia.org/wiki/Dannelsesreisen>

Om Jean Monnet: <http://www.historiasiglo20.org/europe/monnet.htm>

Om Ruud Lubbers: http://no.wikipedia.org/wiki/Ruud_Lubbers

Hjemmesiden til TV serien In Europa: <http://ineuropa.nl/jaren/>

Om Rhinen: <http://nn.wikipedia.org/wiki/Rhinen>

Vedlegg 1: Innholdsfortegnelsen i Geert Maks bok *Europa*

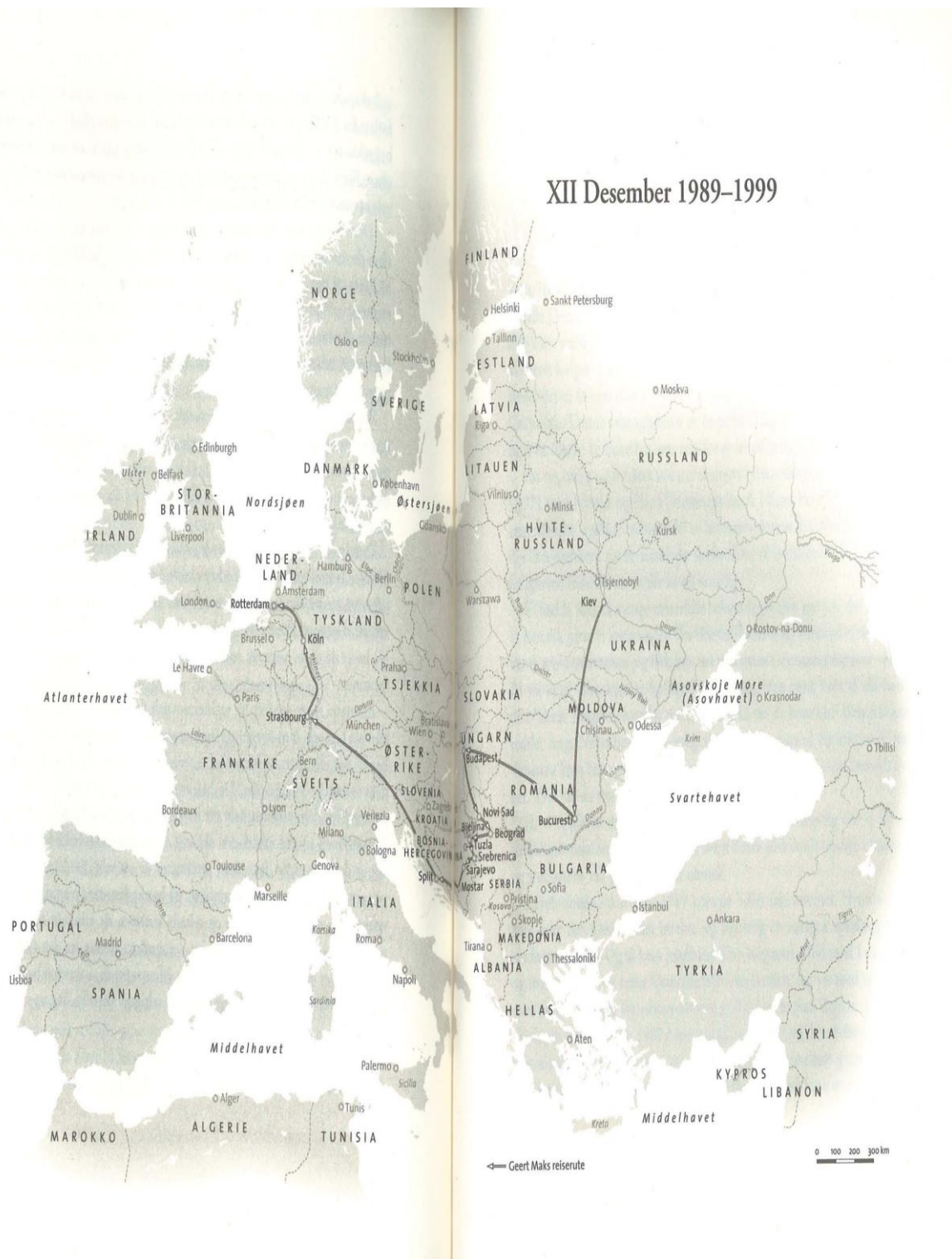
Innhold

Prolog	11	V MAI 1922–1939	
I JANUAR 1900–1914		20 Predappio	261
1 Amsterdam	19	21 Lamanère	273
2 Paris	22	22 Barcelona	289
3 London	33	23 Guernica	297
4 Berlin	45	24 München	305
5 Wien	59	VI JUNI 1939–1941	
II FEBRUAR 1914–1918		25 Fermont	313
6 Wien	79	26 Dunkerque	324
7 Ieper	90	27 Chartwell	332
8 Kassel	100	28 Brasted	340
9 Verdun	107	29 London	343
10 Versailles	113	VII JULI 1940–1942	
III MARS 1917–1924		30 Berlin	353
11 Doorn	131	31 Himmlerstadt	364
12 Stockholm	136	32 Auschwitz	372
13 Helsinki	146	33 Warszawa	383
14 Petrograd	156	34 Leningrad	389
15 Riga	175	35 Moskva	394
IV APRIL 1918–1938		VIII AUGUST 1942–1944	
16 Berlin	193	36 Stalingrad	417
17 Bielefeld	226	37 Odessa	435
18 München	236	38 Istanbul	444
19 Wien	250	39 Kefallonia	451
		40 Cassino	459
		41 Roma	466
		XI NOVEMBER 1980–1989	
42 Vichy	470	58 Berlin	631
43 Saint-Bliment	476	59 Niesky	644
IX SEPTEMBER 1944–1956		60 Gdańsk	656
44 Bénouville	491	61 Moskva	664
45 Oosterbeek	499	62 Tsjernobyl	674
46 Dresden	506	XII DESEMBER 1989–1999	
47 Berlin	515	63 Bucuresti	681
48 Nürnberg	522	64 Novi Sad	689
49 Praha	527	65 Srebrenica	703
50 Budapest	546	66 Sarajevo	714
X OKTOBER 1956–1980		Epilog	719
51 Brussel	559	Takk	739
52 Amsterdam	572	Litteratur	743
53 Berlin	579	Register	764
54 Paris	587		
55 Lourdes	595		
56 Lisboa	602		
57 Dublin	612		

Vedlegg 2: Eksempler på Europakart: Periode I Januar 1900-1914

Vedlegg 3: Eksempel på Europakart: Periode II Desember 1989-1999

Takk

til tålmodige venner og utholdende familie,
til veileder Jan Bjarne Bøe som har rådet & oppmuntret,
og til Marie som fikk meg til å ta fatt en gang til.